

Bernáth Csilla

**FRAZEOLÓGIAI EGYSEGEK
A MAI NÉMET NYELVBEN**

Doktori értekezés

Szeged, 1988

B 2900

TARTALOMJEGYZÉK

1. Bevezetés	3
2. Rendszerezés	6
2.1. Terminológia	6
2.1.1. Német nyelvű munkák	6
2.1.2. Frazeológiai gyűjtemények	8
2.1.3. Magyar nyelvű munkák	11
2.2. Definíciók	14
2.2.1. A frazeológiai egység	15
2.2.2. A frazeológiai egységeken belüli idióma-csoport	16
2.2.3. Frazeológiai egység és idióma azonos jelentéssel	18
2.3. Osztályozás	19
2.3.1. Egy-szempon্তু felosztás	20
2.3.1.1. Szintektikai alapú felosztás	20
2.3.1.2. Szemantikai alapú felosztás	22
2.3.2. Vegyes alapú felosztás	24
3. Szemantika	26
3.1. Összjelentés, szószerinti, átvitt és képes jelentés	30
3.2. Reprodukálhatóság, formai szilárdság. Frazeológiai egységek variációi és modifikációi.	35
3.2.1. Frazeológiai egység modifikációi szövegkontextusban	39
3.2.2. Kép és szöveg kontextusában előforduló frazeológiai egységek modifikációi	42
3.2.3. Szöveg és kép megbonthatatlan szemiotikai egységet képez	44
3.3. Frazeológiai egységek keletkezése	46
4. Pragmatikai problémák	57
5. Irodalomjegyzék	62

1. Bevezetés

Vizsgálatunk tárgyát a következő jellegű kifejezések képezik: "Dank sagen", "Anzeige erstatten", "gang und gäbe", "ins Fettnäpfchen treten", "böhmische Dörfer", "Da liegt der Hund begraben" stb. Első megközelítésre az a köcsög bennük, hogy bár szintagmák, a nyelvhasználatban szokásosan úgy viselkednek, mintha lexémák lennének. Az anyanyelvét tanuló gyerek vagy az idegen nyelvet elsajátító egyén nem szavanként, hanem egységként tanulja meg ezeket a kifejezéseket, és a beszélő a mindenkori beszédaktusban így is kezeli őket. E nyelvi jelenségeket frazeológiai egységeknek nevezzük. A hagyományos grammatikai szemlélet szerint a beszédrészekhez (Redeteil), azaz a szókincshez tartoznak; a strukturalista irányzat a langue-hoz, azaz az absztrakt nyelvi jelek rendszeréhez; a generatív grammatika a mondatok alkotásához szükséges elem-halmazhoz sorolja őket. Mindegyik megközelítésben kifejezésre jut, hogy a frazeológiai egységek a jel-készlet sajátos részei, mivel lexikai elemeinek kapcsolódása eltér más lexikai egységek kapcsolódásától. A frazeológikus kapcsolódás kívül esik az összetételekre vonatkozó nyelvi kompetencián; nem a produkció, hanem a reprodukció területéhez tartozik.

E kapcsolódás jellegéről, a keletkezett egységek különböző típusairól, ezek alá- mellérendeltségi viszonyairól nagyon eltérőek a nézetek. A német nyelvű frazeológiai irodalomban eddig két átfogó, a kérdéskörre vonatkozó ismeretek

rendszerezésére és szintetizálásra törekvő mű íródott. Az egyik Klaus-Dieter PILZ disszertációja: **Versuch einer interdisziplinären Abgrenzung, Begriffsbestimmung und Systematisierung unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Gegenwartssprache** (PILZ, 1978), amelynek erösen tömörített változata a *Realien zur Literatur* c. sorozatban jelent meg. (PILZ, 1981) A másik: BURGER-BUHOFFER-SIALM: **Handbuch der Phraseologie** c. műve. (BURGER, 1982) A frazeológiai egységekre vonatkozó nézetek egyfajta szintézise így hangzik PILZ, 1981:20 megfogalmazásában:

"Trotz der definitorischen und terminologischen Unterschiede scheint aber doch Einigkeit über einen Minimalkatalog folgender Kriterien zu bestehen, die gemeinsam gelten:

1. Es handelt sich um mindestens zwei Wörter, also um Wortgruppen/Syntagmen, die getrennt geschrieben, dennoch wie die Elemente eines Wortes eine (semantische) Einheit bilden. (Über die Zugehörigkeit vollständiger Sätze herrscht noch keine Einigkeit.)

2. Diese Wortgruppen stehen gleichberechtigt neben den Einzelwörtern (und Komposita) im Lexikon, sind also Lexeme, gehören der *langue* an, werden nicht mehr individuell in der *parole* neu geprägt/produziert, sondern reproduziert."

BURGER, 1982:1 szavaival:

"Wenn man (...) nach dem fragt, was jeweils unter Phraseologie und phraseologischen Phänomenen verstanden wird, so läßt sich (...) als minimaler Konsens etwa festhalten:

Phraseologisch ist eine Verbindung von zwei oder mehr Wörtern dann, wenn (1) die Wörter eine durch die

syntaktischen und semantischen Regularitäten der Verknüpfung nicht voll erklärbare Einheit bilden, und wenn (2) die Wortverbindung in der Sprachgemeinschaft ähnlich wie ein Lexem gebräuchlich ist."

A frazeológai kapcsolódással létrejött nyelvi alakzatokat a nyelvtudomány csak néhány évtizede tekinti önálló kutatási témának, elhatárolva a korábban a tágabb keretet nyújtó parömiológiától (közmondáskutatástól). Kezdetben a rendszerezési problémák - terminológia, definíciók, osztályozás - álltak előtérben. A 70-es években a pragmalingvisztika és a szövegnyelvészet fellendülésével szemantikai szempontok kerültek előtérbe. Attekintésünk is ezt a sorrendet követi.

2. Rendszerezés

2.1. Terminológia

PILZ és BURGER számos szerzőre hivatkozva állapíthatta meg, hogy viszonylag egyetértés van abban, hogy ki mit tekint frazeológiai egységnek. Általában ideszámítanak az idézetek, a közmondásszerű fordulatok, a közhelyek (toposzok), a sztereotip hasonlatok, udvariassági formulák, szakterminusok stb. Más kép tárul azonban elénk, ha azt vizsgáljuk, hogy ki minek nevezi őket. A német nyelvű szakirodalomban ugyanis számos elnevezés él. Gyakran használnak különböző terminusokat különböző kutatók azonos értelemben ill. azonosakat különböző terjedelemben. Másként megfogalmazva: nem egységesen használt nominál-definíciókról van szó. Nincs biztosíték arra, hogy a definiendumot bármely szövegben azonos definienssel tudnánk helyettesíteni. Az így kialakult terminológiai zűrzavarra maguk a nyelvészek is panaszkodnak.

2.1.1. Német nyelvű munkák

PILZ, 1978:VIII és PILZ, 1978:929 nyolcvanegy terminust sorol fel *Alphabetisches Verzeichnis der TERMINI zur Bezeichnung PHRAZEOLOGISCHER EINHEITEN* címmel, megjegyezvén: "Es handelt sich nur um die Termini, die undifferenziert als Oberbegriffe oder zugleich als Oberbegriffe und zur Bezeichnung von Teilklassen verwendet werden." Listájáról idézzük a leggyakrabban használt elnevezéseket: Ausdrücke,

Einheiten, Formeln, Fügungen, Idiome, Phraseologismen, Redensarten, Redewendungen, feste Syntagmen, Wortverbindungen, feste Wortgruppen, Wendungen stb. PILZ kb. ezerre teszi a német nyelvű terminológiai egységek számát, "chaotische terminologische Vielfalt"-nak nevezvén ezt a tényt.

FLEISCHER, 1982:8 szerint a frazeológiai terminusok túl nagy száma "ist wohl auch ein Zeichen dafür, daß es sich bei der Phraseologie um eine relativ junge linguistische Teildisziplin handelt." FLEISCHER maga négy különböző elnevezést használ azonos értelemben: feste Wortverbindung, Wendung, Wortgruppe, Phraseologismus. A terminológia egységesítésére nem tesz javaslatot.

A BURGER-BUHOFFER-SIALM-féle kézikönyv bevezetőjében BURGER kijelenti: "Als Basisterminus für die in diesem Buch zu besprechenden syntaktischen Phänomäne wählen wir - entsprechend dem Terminus für das linguistische Teilgebiet - den Ausdruck "Phraseologismus" und synonym damit "phraseologische Wortverbindung". (BURGER, 1982:2)

KOLLER, 1972 szóhasználat: Phraseologismus, sprichwörtliche Redensarten, Sprichwörter, idiomatische Wendung, egy későbbi tanulmányában (KOLLER, 1977) Redensarten, Idiom, idiomatischer Ausdruck, Wendung.

KADE, 1975 elnevezése az adott jelenségre Phraseologismus.

A LEXIKON DER GERMANISTISCHEN LINGUISTIK, 1980:180 által használt elnevezés: Idiomatik.

A KLEINE ENZYKLOPADIE. DEUTSCHE SPRACHE, 1983:307

"Phraseologie" címszó alatt tárgyalja a kérdéskört.

Szóhasználat: következetesen: phraseologische Wendung.

A DUDENGRAMMATIK, 1984: 539 szóhasználat: feste
(idiomatische) Wendungen.

2.1.2. Frazeológiai gyűjtemények

A frazeológiai egységeket tartalmazó gyűjtemények
természetszerűleg már címükben döntenek valamiféle
szóhasználat mellett. Legfontosabbak a következők:

BORCHARDT-WUSTMANN-SCHOPPE, 1955: Die sprichwörtlichen
Redensarten im deutschen Volksmund;

AGRICOLA, 1972: Wörter und Wendungen;

FRIEDRICH, 1976: Moderne deutsche Idiomatik. Friedrich
szóhasználatát azáltal válik igazán problematikuská, hogy a
gyűjtemény bevezetőjében hangsúlyozottan megkülönbözteti a
Redewendung és az idiomatische Redewendung kifejezések
jelentését – utóbbit az ismert definícióval: "Wendungen,
deren Sinn ein anderer ist als die Summe der
Einzelbedeutungen der Wörter". (FRIEDRICH, 1976: 6f.)

RÖHRICH, 1979 gyűjteményének címe: Lexikon der
sprichwörtlichen Redensarten.

KRÜGER-LORENZEN, 1984 népszerű-ismeretterjesztő munkájának
címe: Deutsche Redensarten und was dahinter steckt.

Oktatási célokra készült, kisebb terjedelmű gyűjtemények:

Prof. Dr. LANGE, [1920]: Handbuch englischer und deutscher
Idiome zum Schulgebrauch und Selbstunterricht;

SCHULZ-GRIESBACH, 1961: 1000 idiomatische Redensarten Deutsch;

HERZOG-MICHEL-RIEDEL, 1972: Deutsche idiomatische Wendungen

für Ausländer; GÖRNER, 1979: Redensarten. Kleine Idiomatik der
deutschen Sprache. HESSKY, 1987: Deutsch-ungarische
phraseologische Sammlung.

A német nyelvű munkákban előforduló terminusok eredetük szerint három csoportba tartoznak. 1) német eredetűek: Wendung, Wortverbindung, Redensart stb.; 2) a németbe átvett görög-latin eredetű "Phraseologismus" és származékai; 3) a görög eredetű "Idiom" és származékai. Az elnevezések túl nagy számán kívül tehát problematikusnak tekinthető, hogy csak az "Idiom" és a "Phraseologismus" szavak "nemzetköziek". Erre reagál PILZ, 1978:42 azzal a javaslatával, hogy egységesen a "Phraseolexem" elnevezést vezessék be, ami "sich leicht in die anderen Wissenschaftssprachen übertragen lasse."

THUN, 1978:27 szerint fontos a definíció-szerűség: "Zur Bezeichnung der einzelnen Produkte der wiederholten Rede wird ein hinreichend allgemeiner (...) freier Terminus benötigt, dessen Bestandteile nach Möglichkeiten wesentliche Merkmale des Untersuchungsobjektes benennen." DANIELS, 1985:59 véleménye a terminusokról: "für die sprachpraktische Arbeit (sei) eine elaborierte Terminologie (etwa: 'endosemische und exosemische Phraseolexeme') ungeeignet." Mindenesetre - a szakmai viták ellenére - a "Phraseolexem" lexikalizálódott mint "phraseologische Einheit, die durch Idiomatizität, Stabilität und Lexikalisierung gekennzeichnet ist." (DUDEN, DAS FREMDWÖRTERBUCH, 1982:591)

A terminológiai sokszínűség általános célszerűtlenségén, nehezen kezelhetőségén belül jól megragadható probléma a "Phraseologismus/phraseologische Einheit" ill. az "Idiom" hol azonos terjedelmű fogalomként, hol utóbbi előbbi alosztályaként való használata. Mielőtt ezt bővebben kifejtenénk, tekintsük át a két szó jelentésváltozásait a német nyelvben.

A görög-latin "phrasis" korábbi jelentése: "rednerischer Ausdruck", majd a francia "phrase" hatására a pejorativ "nichtssagende, inhaltsleere Redensart". (WEIGAND, 1909) Az NSZK-ban használt mai jelentéséből ez a pejorativ konnotáció - legalábbis a lexikalizált forma szerint - eltűnt: "Phrase: typische Wortverbindung, Redensart, Redewendung." Illetve: "Phraseologie: a) Gesamtheit typischer Wortverbindungen, charakteristischer Redensarten, Redewendungen einer Sprache; b) Zusammenstellung, Sammlung solcher Redewendungen." "Phraseologismus: --+Idiom". (DUDEN, DAS FREMDWÖRTERBUCH, 1982:591) Az NDK legfontosabb egynyelvű szótárában továbbél a hagyományos jelentés: "Phrase: (abwertend) leere Redensart, Floskel, die nichts besagt"; "Phraseologie: Gesamtheit aller Redewendungen, die einer Sprache, Sprachgemeinschaft eigentümlich sind." (WDG, 1964) "Phraseologismus" szócikket a WDG nem tartalmaz.

A görög "idioma" a németbe "Eigentümlichkeit, Besonderheit" ill. "eigentümliche Mundart" jelentésekkel került át. (WEIGAND, 1909) Mai lexikalizált jelentései: "Idiom: 1) die einer kleineren Gruppe od. einer sozialen Schicht eigentümliche Sprechweise od. Spracheigentümlichkeit (z.B. Mundart, Jargon) 2) lexikalisierte feste Wortverbindung, Redewendung." (DUDEN, DAS FREMDWÖRTERBUCH, 1982:328) Továbbá: "Idiom: 1) für eine Landschaft, für einen Stand charakteristische Sprache 2) idiomatische Wendung: beim Erlernen einer Fremdsprache muß den Idiomen besondere Beachtung geschenkt werden." (WDG, 1964)

Visszatérve a szakirodalmi nyelvhasználatra, igen tanulságos BURGER terminológiájának egy évtized alatti

változása. BURGER, 1973:10 szerint: "Innerhalb der Phraseologismen zeichnet sich eine Gruppe durch besondere semantische Eigenschaften aus: Verbindungen, deren Gesamtbedeutung nicht regulär interpretierbar ist. Diese Gruppe nennen wir (...) 'idiomatisch-phraseologisch' (kurz: 'idiomatisch'), im Gegensatz zu den 'nicht-idiomatisch phraseologischen' (kurz: 'nur-phraseologischen') Verbindungen. Idiomatische Verbindungen bezeichnen wir abgekürzt als 'Idiome'. BURGER, 1982:2: "Als Basisterminus für die in diesem Buch zu besprechenden sprachlichen Phänomäne wählen wir - entsprechend dem Terminus für das linguistische Teilgebiet - den Ausdruck 'Phraselogismus', und synonym damit 'phraseologische Wortverbindung'. Des weiteren sprechen wir von 'Phraseologismen im engeren Sinne' (...) (und) von 'Phraseologismen im weiteren Sinne'". A két-két elnevezés ugyanazt jelenti: a korábbi 'idiomatisch' azonos a későbbi 'Phraselogismus im engeren Sinne' kategóriával és a 'nur-phraseologisch' a 'Phraseologismen im weiteren Sinne' alatt értettekkel. BURGER érvelése igen meggyőző: "Wir halten es für unzweckmäßig, durch Neuprägungen von Termini etwas wie eine Pseudo-Ordnung in dem schwer zu ordnenden Gebiet der Phraseologie zu schaffen. Statt dessen wollen wir uns, wo immer möglich, an existierende Termini halten". (BURGER, 1982:2) Szerintünk ez az érvelés azonban nem zárna ki a korábbi, szerencsésebb "Phraselogismus - Idiom" megkülönböztetés használatát.

2.1.3. Magyar nyelvű munkák

A magyar szóhasználatban a németnél jóval kevesebb

terminus szerepel. A szakirodalomban - főleg az újabbleletűben - a "frazeológiai egység" látszik a legáltalánosabban elterjedtnek: BARDOSI, 1982 a "közkeletű szókapcsolat, szólás, frazeologizmus" szinonimájaként, MORVAY, 1982 az "állandósult szókapcsolat" és "frazeologizmus" mellett, FABIÁN, 1984, JUHASZ, 1985 szinte kizárólagos terminusként használják.

A gyűjteményekben és ismeretterjesztő művekben "szólás" a leggyakoribb terminus. A múlt századi SIMONYI, 1896 esetében éppúgy - **Német és magyar szólások** - mint az újabbleletű O. NAGY, 1982 szótárának címében: **Magyar szólások és közmondások** vagy mint KERTÉSZ, 1985 **Szokásmondások** c. munkájában. GYAPAY-MAGYAR-RITÓK, 1983: **Ki mondta? Miért mondta?** c. eredet-magyarázó könyvének bevezetőjében a "fordulat, mondás, szólás, szólásmondás" szinonimájaként szerepelnek. AMÓSNE-RACZ, 1983 **8000 germanizmus** c. gyűjteményének előszavában "állandósult szókapcsolat, szólásforma, idiomatizmus" fordul elő szinonimaként. 1987-ben jelent meg az **Angol/amerikai idiomatikus szólások és kifejezések** tára. Sajátos szóhasználatnak kell tekintenünk a magyar-német frazeológiai gyűjtemények **Germanizmusok** címét. (NADUDVARI, 1963 illetve AMÓSNE-RACZ, 1983) A "Germanizmus" jelentése a német értelmező szótárakban: "1.) sprachliche Besonderheit des Deutschen. 2.) Übertragung einer für die deutsche Sprache charakteristischen Erscheinung auf eine nichtdeutsche Sprache im lexikalischen oder syntaktischen Bereich" (DUDEN, DAS FREMDWÖRTERBUCH, 1982) ill. "Aus dem Deutschen übernommene sprachliche Eigentümlichkeit, die in einer anderen Sprache fremd wirkt." (WDG, 1964) Az utóbbi,

nyelvhelyességi szempontú jelentés szerepel a **Magyar Nyelv Értelmező Szótárában** is: "germanizmus: Más nyelvben található és ott idegenszerűnek érzett, a német nyelv sajátos szerkesztésmódjára emlékeztető szóhasználat, szókapcsolat v. nyelvtani szerkezet; németesség. 'A magyarban régóta harcolunk a germanizmusok ellen.'" (MNYÉSZ, 1959) Valószínű, hogy itt a különböző nyelvű hasonló gyűjtemények - anglicizmusok, gallicizmusok stb. - mintájára kialakult sorozat-cím kényszerítő hatásáról van szó.

A Magyarországon használatos, német vagy magyar kiadású német nyelvkönyvek - amennyiben egyáltalán figyelembe veszik a frazeológiai egységeket - a legkülönbözőbb összefoglaló címek alatt közlik őket. Mivel a terminológiát nem bővítik, itt eltekintünk a részletezéstől.

A frazeológiai egységekre használatos magyar kifejezéseken belül tehát ugyanazt a három csoportot különíthetjük el, mint a németben: az anyanyelvi eredetűeken kívül a "phrasis" és az "idioma" leszármazottait, azzal az észrevehető különbséggel, hogy utóbbi jóval ritkább. Történetileg mindkettőre van példa nyelvünkben: PARIZ-PAPAY, 1801 szerint "phrasis: szólásnak módja." "Idioma: nyelvnek tulajdonsága." Mai jelentései: "frázis: 1. (kissé vál., rosszalló) (A tulságosan gyakori használat folytán) tartalmát vesztett, hangzatos, üres szólam; közhely." "Frazeológia: 1. Vmely nyelv kifejezőkészlete, az állandósult, többé-kevésbé változatlan formájú szókapcsolatok összessége. A nyelvtudománynak az az ága, amely az ilyen szókapcsolatok elméletével foglalkozik. 2. (gúny is) Vmely egyénre, közösségre jellemző szó- és szóláshasználat." "Idioma: 1. (rég. vál.) nyelv. 2. (rég)

nyelvjárás, tájszólás, csoportnyelv. 3. (ritk.)

Idiomatizmus." Az Idiomatizmus szócikkben ezt olvashatjuk:

"(Vmely nyelvre v. nyelvjárásra jellemző) sajátos, jellegzetes szókapcsolat, kifejezés mód, fordulat." (MNySz, 1959)

Mivel a frazeológia szempontjából alapvető fontosságú művek íródtak angol nyelvterületen, röviden kitérünk az angol terminológiára is. Itt - a magyarral és a némettel ellentétben - majdnem kizárólag az "idiom" található terminusként. Jelentései az Oxford English Dictionary szerint: "1. The form of speech peculiar or proper to a people or country (...). 2. (...) dialect. 3. The specific character, property or genius of any language (...) 4. A form of expression, grammatical construction, phrase etc., peculiar to a language; a peculiarity of phraseology approved by usage of the language and often having a signification other than its grammatical or logical one."

2. Definíciók

A terminológiai és definíciós sokféleséghez jó viszonyítási alapot ad PILZ idézett definíció-szintézise, ezért az itt következő kronológikus áttekintésben nem térünk ki arra, hogy az adott meghatározás mennyit tartalmaz ezekből az elemekből. Csak egy szempontból csoportosítottuk a definíciókat: aszerint, hogy a kérdéses tárgyterületet egységként vagy két összefüggő területként kezelik. Így megkülönböztettük a csak frazeológiai egységeket ismerő definíciókat valamint azokat, amelyek a frazeológiai egységken belül idiómákat is elhatárolnak illetve eleve csak

idiómákat határoznak meg. E felosztásnál figyelembe kell venni, hogy egyes kutatók az "idióma" és a "frazeológia egyég" terminusokat felcserélve használják.

2.2.1. Definíciók, amelyekben a bevezetett új terminus a frazeológiai egységnek felel meg

WISSEMAN, 1961:235: "Das Wesen des Wortgruppenlexems besteht also darin, daß es ein fertiges, als Ganzes der langue angehörendes Gebilde ist."

ROTHKEGEL, 1973:6: "Gewordene Festgefügteit, verbunden mit der Vorstellung vom Ausnahmecharakter, sollen signalisiert werden. (...) Eine Objektierung wird versucht, indem Ausdrücke als feste Syntagmen (...) in Opposition zu variablen Syntagmen gesetzt werden. Die hier gewählte Bezeichnung soll den kompositionellen Charakter auf der syntaktischen Ebene sowie die Opposition in den übrigen Syntagmen signalisieren. (...) Damit ist auch vorausgesetzt, daß der Ausdruck aus mehreren Lexemen besteht."

PILZ, 1978:794: "PHRASEOLEXEME sind gleichzeitig

1. Wortgruppen, also morphosyntaktische Einheiten, die aus mindestens zwei Wörtern bestehen, aber die Struktur eines Satzes nicht überschreiten (Grenzfall: Einwortsatz)
2. Lexeme, also lexikalische Einheiten, und damit zugleich
3. semantische Einheiten.

Jede WORTGRUPPE, die als LEXIKOSEMANTISCHE EINHEIT verwendet wird, oder jede LEXIKOSEMANTISCHE EINHEIT, die aus mehr als einem Wort besteht und nicht länger als ein Satz ist, ist ein PHRASEOLEXEM. "

THUN, 1978:XV: "Fixiertes Wortgefüge [FWG] (...) ist zur

Bezeichnung von Einheiten aller grammatischen Schichten, eingeschlossen die der Wortäquivalente und die des Satzes, geeignet. Dem FWG steht das freie Wortgefüge gegenüber. (...) die fixierten Wortgefüge (sind) konkrete, vorfabrizierte Äußerungen, die im Sprachgebrauch nicht erst nach den Regeln der Sprache aus Elementen zusammengesetzt zu werden brauchen, sondern die schon als ganze zur Verwendung bereitliegen, die nicht produziert, sondern reproduziert werden."

2.2.2. A frazeológiai egységen belül idiómát is megkülönböztető, vagy eleve csak idiómát figyelembe vevő definíciók

WEINREICH, 1966:434. "(Wir wollen) jeden Ausdruck, in dem wenigstens eine Konstituente polysem ist und in dem eine Wahl einer Unterbedeutung durch den wörtlichen Kontext determiniert ist, eine phraseologische Einheit nennen. Eine phraseologische Einheit, die wenigstens zwei polyseme Konstituenten umfaßt, und in der eine reziproke Wahl von Unterbedeutungen stattfindet, wird mit Idiom bezeichnet werden."

MAKKAI, 1972:122 és 128 a stratifikációs grammatika sajátos terminológiájával különbözteti meg az idiómák két fajtáját: "Any polylexonic lexeme which is made up of more than one minimal free form or word (...) each lexon of which can occur in other environments as the realization of a monolexonic lexeme is a LEXEMIC IDIOM." "A polylexemic construction whose aggregate literal meaning derived from its constituent lexemes functions additionally as the realization of an unpredictable sememic network is a SEMEMIC IDIOM."

MAKKAI a Magyarországon nemrég megjelent angol/amerikai idióma-szótár előszavában (MAKKAI, 1984:VIII.) így fogalmazza meg a két típus közti különbséget: "Az ilyen idiómákat, amelyekben felismerjük a szokásos szófajokat, lexéma-idiómáknak (...) mondjuk. A másik igen fontos csoportja az idiómáknak hosszabb, sokszor mondat hosszúságú egységekből áll (...) Az effajta szókapcsolatokat (...) frazeológiai egységeknek, idiómáknak nevezzük. Ami bennük közös, az, hogy a szófaji hovatartozásuk nem ismerhető fel, és nem lehet egyetlen szóval kifejezni/értelmezni őket, csak értelmező körülírással."

BURGER, 1973:10: "Innerhalb der Phraseologismen zeichnet sich eine Gruppe durch besondere semantische Eigenschaften aus: Verbindungen, deren Gesamtbedeutung nicht regulär interpretierbar ist. Diese Gruppe nennen wir (...) idiomatische Verbindungen, (...) abgekürzt "Idiome".

HAUSERMANN, 1977:59: "Auf der Ebene der Wortverbindungen gibt es Verbindungen, die Einheiten der Sprache sind, und solche, die frei gebildet werden. Beide Arten setzen sich aus dem gleichen Material zusammen - aus Lexemen. Die Einheiten auf dieser Ebene zeichnen sich zunächst einmal alle durch ihre Festigkeit aus, wir können aber viele, weil sie so starr sind wie Lexeme, als Lexeme betrachten. Bei einem Teil von ihnen haben wir aber Reproduzierbarkeit entdeckt, und diesen Teil, die echten festen Wortverbindungen, nennen wir Frasmen."

A dolgozatunkban már idézett, a frazeológiai egységre megállapított minimális konszenzust BURGER definícióként használja: "Phraseologisch ist eine Verbindung von zwei oder

mehr Wörtern dann, wenn (1) die Wörter eine durch die syntaktischen und semantischen Regularitäten der Verknüpfung nicht voll erklärbare Einheit bilden, und wenn (2) die Wortverbindung in der Sprachgemeinschaft, ähnlich wie ein Lexem, gebräuchlich ist. Die beiden Kriterien stehen in einem einseitigen Bedingungsverhältnis: wenn (1) zutrifft, dann auch (2), aber nicht umgekehrt. (...) Des weiteren sprechen wir von 'Phraseologismen im engeren Sinne' dann, wenn beide Kriterien der obigen Definition erfüllt sind, von 'Phraseologismen im weiteren Sinne' dann, wenn nur das zweite Kriterium erfüllt ist." A továbbiakban átveszi Bally definícióját: "Für die meisten Phraseologismen gilt aber doch folgendes: Ihre Gesamtbedeutung, die Bedeutung, die sie als lexikalisierte Einheit haben, entspricht nicht der Summe der Bedeutungen der einzelnen Wörter, aus denen sie bestehen." (BURGER, 1982:1-3.)

2.2.3. Az "idióma" és a "frazológiai egység" terminusokat felcserélve használó definíciók

Sok szerző Charles BALLY-tól veszi át az idióma-meghatározás alapját s így ezt a tartalmilag máig meg nem haladott szemantikai definíciót terjeszti tovább. Ugyanakkor itt rejlik a terminológiai zavar egyik lehetséges forrása: Bally frazeológiai egységre vonatkozó definíciója (mai uralkodó szóhasználattal) az idiómára vonatkozik:

BALLY, 1909:74: "Unités phraséologiques. On dit qu'un groupe forme une unité lorsque les mots qui le composent perdent toute signification et que l'ensemble seul a une; il faut en outre que cette signification soit nouvelle et

n) équivale pas simplement à la somme des significations des éléments (ce qui du reste serait absurde).

HOCKETT, 1956:22: "An idiom is a grammatical form - single morpheme or composite form - the meaning of which is not deductible from its structure. By this definition, every morpheme is an idiom, since a morpheme has no grammatical relevant structure (...) There is no upper limit to the size of an idiom; one can validly conceive of a whole poem, or novel."

KIEFER, 1972:XX: "Die Idiome werden meist als Ausdrücke definiert, deren Bedeutung nicht aus den Bedeutungen der Lexikoneinträge, aus denen sie bestehen, hergeleitet werden kann. Diese Definition ist sicherlich zu weit, da sie auch die meisten Zusammensetzungen und Ableitungen deckt."

CSERNYISEVA, 1975:209 a "Phraseologismus" címszó alatt az idiómát definiálja: "Phraseologismen sind feste Wortkomplexe verschiedener syntaktischer Strukturtypen mit singulären Verknüpfungen der Komponenten, deren Bedeutung als Ergebnis einer vollständigen oder teilweise semantischen Umdeutung oder Transformation des Komponentenbestandes entsteht."

KOLLER, 1977:16: "(...) Idiome sind Ausdrücke, deren Bedeutung sich nicht aus der (Normal)-Bedeutung der einzelnen Lexeme ergibt."

2.3. Osztályozás

A frazeológiában óvakodni kell a merev osztályozási sémáktól. BURGER, 1982:20 szerint: "Klassifikationen können nur den Sinn von im besten Fall praktikablen Ordnungsschemata haben, von Schemata, die je nach Zweck der Betrachtung unter

je anderen Gesichtspunkten erstellt werden können." Jelenleg számos egy- ill. többszempontú osztályozás létezik a frazeológiában. PILZ, 1978:525-551 így foglalja össze az előbbieket lehetséges eseteit: "Nach semantischen Kriterien: (primäre) Varianten, Quasi-Synonymie oder Mehrfachbedeutung; nach strukturellen Kriterien: Zahl der Elemente, Wortarten, Stabilität, PL-Muster oder morphologische Restriktionen; nach syntaktischen Kriterien: syntaktisch(-funktionale) Struktur, Transformationsrestriktionen oder Irregularität; nach stilistischen (Stilebenen) und (stilistisch-) rhetorischen Kriterien (Stilelementen wie z.B. Euphemismus, Hyperbel, Ironie, Wortspiel); nach der sprach- und (sozio) kulturhistorischen Herkunft (z.B. Gesellschaftsschichten, Berufen, Lebensbereiche). A neolatin nyelvekre vonatkozólag referál ilyen egyszempontú felosztásokról THUN, 1978:93-97. Az ismertetőjegy-kötegekkel dolgozó többszempontú felosztás a szovjet frazeológiára jellemző, mint ezt HAUSERMANN, 1977:18 kifejti.

Néhány felosztási típust részletezve is bemutatunk.

2.3.1. Egyszempontú felosztások

2.3.1.1. Szintaktikai alapú felosztás

PILZ, 1978:51-53. sémája a következő:

"PL [Phraseolexeme], die nicht selbständiges Satzglied sein können:

1.1 Konjunkcional-u. Subkonjunkcional-PL:

- a) nebenordnende Konjunktionen: sowohl ... als auch,
- b) Satzteilkonjunktionen: um so,
- c) Infinitivsubjunktionen: um (...) zu,

d) (Teilsatz-)Subjunktionen: ohne daß;

1.2. Präpositional-PL:

- a) lokal: von seiten,
- b) temporal: von (...) an,
- c) modal: in bezug (auf),
- d) kausal: um (...) willen;

2. Adjektiv-u. Partizipal-PL:

- a) Wortpaare: null und nichtig (sein),
- b) Partizip (mit Adjektivadverb):
kurz angebunden (sein),
- c) Partizip (mit Präpositionalphrase):
zu Tode betrübt (sein),
- d) Vergleich (Adjektivvergleich):
barfuß bis zum Hals;

3. Adverbial-PL:

- 3.1. Kausal-PL: von Rechts wegen,
- 3.2. Lokal-PL: überall und nirgends,
- 3.3. Modal-PL: langsam, aber sicher,
- 3.4. Temporal-PL:
 - a) Zeitpunktangabe: ein andermal,
 - b) Dauerangabe: tagein, tagaus,
 - c) Häufigkeitsangabe: des öfteren,
 - d) Zeitraumangabe: seit eh und je;

4. Nominal-PL:

- a) mit attributivem Element: Mann/Dame von Welt,
- b) Phraseonym: (alles), was nicht niet-
und nagelfest ist,
- c) Wortpaar: (das) A und O (sein);

5. Verbal-PL:

- a) rein verbal: baden gehen,
- b) mit adjektivischem Element: rot sehen,
- c) mit adverbialem Element: jmdm einheizen,
- d) mit Nominalphrase: Trübsal blasen,
- e) mit Nominal-u. Präpositionalphrase:
alle Hebel in Bewegung
setzen,
- f) mit Adverbial: seine Augen überall haben,
- g) mit Präpositionalobjekt: in Kraft treten,
- h) mit Vergleich: erscheinen/kommen wie
gerufen,
- i) mit Relativsatz: wissen, woher der Wind
weht,
- k) Sonderklasse: sein-PL: kurz angebunden sein.

Erről a felosztási elvről BURGER, 1982:21 véleménye: "Die Frage, in welcher syntaktischen Rolle Phraseologismen im Satz auftreten können, erbringt bestenfalls Aufschlüsse über die relative Frequenz der verschiedenen syntaktischen Typen von Phraseologismen." BURGER adott esetben maga is használ szintaktikai alapu felosztást, aminek lényege, hogy a frazeológiai egységet a mondatrészhez méri, s megkülönböztet mondatrész alatti, azzal egyenlő ill. több mondatrésszel azonos nagyságú egységeket. Ennek lényege, hogy eljutunk a mondatértékű frazeológiai egységig, amelyeknek státusát sok kutató vitatja. BURGER megkülönböztet olyanokat, amelyek a nyelvi jellel kapcsolódnak a kontextushoz - pl. "Das geht auf keine Kuhhaut" -, és amelyek nem - ilyenek a közmondások.

2.3.1.2. Szemantikai alapú felosztás

Döntő kritériuma a frazeológiai egysége összjelentésének és az alkotórészek saját jelentéseinek viszonya.

PILZ, 1978:516-520 felosztási sémája: "Endosememische Phraseolexeme zeichnen sich dadurch aus, daß sich die Gesamtbedeutung als Summe der Bedeutungselemente ergibt. Sie unterscheiden sich deshalb von freien/variablen Syntagmen nur durch ihre Eigenschaft, Lexem zu sein. (...) Zu ihnen wird man die mehrgliedrigen Partikeln, Pronomina und Interjektionen rechnen müssen. (...) Exosememische Phraseolexeme sind das Gegenteil der endosememischen. Ihre (Gesamt)bedeutung läßt sich nicht als Summe der Einzelbedeutungen ermitteln. (...)" Ide tartoznak az archaikus nyelvi elemeket tartalmazó, az illogikus összjelentésű, a szószerint érthető, de nem úgy használatos és a népetimológiával stb. megfejtethető-kitalálható frazeológiai egysége.

A harmadik csoport: "Endo-exosememische Phraseolexeme (...) unterscheiden sich von diesen (den exosememischen) nur dadurch, daß ihnen ein Syntagma zugrundeliegt, dessen summative Gesamtbedeutung auch einen (okkasionellen) Sinn ergibt." BURGER, 1982:26 erről a felosztásról: "Durch die Pilzsche Klassifizierung werden Typen von Phraseologismen auseinandergerissen, die vor allem unter Aspekten der Verwendung von Phraseologismen zusammenzusehen sind, außerdem sind die Kriterien, nach denen gewisse Typen auseinandergehalten werden, in hohem Maße 'künstlich'". Hasonló okból utasítja el BURGER THUN, 1978:504 szemantikai alapú felosztását is, ahol homogénnek számít az olyan

frazeológiai egység, amelynek minden eleme "jelen van" (präsent) vagy minden eleme "távol van" (absent); heterogénnek számít az a frazeológiai egység, ahol az ilyen elemek vegyesen fordulnak elő: "Zunächst ist es von der Sprachverwendung her wenig einsichtig, wieso gerade die Phraseologismen mit völlig durchsichtiger Bedeutungsstruktur und diejenigen mit am stärksten idiomatisierter (undurchsichtiger) Bedeutung in einer Klasse zusammengefaßt werden. (p.27.) Továbbá: "Das Fazit dieser Überlegungen ist für uns erstens, daß detaillierte Klassifikationen auf semantischer Basis von nur geringem Nutzen sind." (p.28.)

2.3.2. Vegyes alapú felosztás

Különösen a szovjet frazeológiában elterjedt az "ismertetőjegy-komplexumokkal" dolgozó módszer. HAUSER-MANN, 1977:18kk nyomán ismertetünk egy ilyen felosztást:

1. Frazeológiai "egészek":

jm. den Kopf waschen

kalter Kaffee

Ezek szemantikai egységek, átvitt jelentéssel.

2. Frazeológiai kapcsolatok:

der blinde Passagier

schwarzer Kaffee

Szemantikailag megosztottak, mert az egyik komponens eredeti jelentéssel szerepel, a másik átvitt jelentéssel.

3. Frazeologizált képződmények:

der schwarze Markt

der schwarze Kurs

Kombinációs sorozat, amelyben csak egy lexéma átvitt értelmű

és ez ismétlődik.

4. Modell-képződmények:

von Kopf bis Fuss

von Anfang bis Ende

Lexikailag viszonylag szabadon kitölthető szintaktikai séma.

5. FVG [Festes Wortgefüge]:

zur Kenntnis nehmen

6. Lexikai "egészek":

das rote Blutkörperchen

Egy pontosan definiált tárgyat jelölnek a

7. Megszilárdult "frázisok":

jm. geht ein Licht auf

Ezek szemantikailag az 1. csoporttal azonosak, szintaktikai eltérés azokhoz képest az alany és állítmány együttes jelenléte.

Altalános tudományelméleti szempontból képezhetik az osztályozás alapját a dolgok belső tulajdonságai, ezek egymással való összefüggése, valamint a jelenséget más jelenségektől megkülönböztető jegyek. Előbbi kettővel a vizsgált anyagon belül képezhetünk csoportokat, utóbbival pedig vizsgálatunk tárgyát különíthetjük el más jelenségektől. A frazeológiai egység osztályozásának, úgy tűnik, csekély gyakorlati jelentősége van. Alapvetően fontos azonban megkülönböztetni őket egyéb nyelvi jelenségektől, s erre az osztályozás révén megfogalmazott kritériumok igen alkalmasak.

3. A frazeológiai egység szemantikája

A frazeológiai egységek mint egységek egy adott nyelvnek a konvenció által elfogadott alkotórészei. Léteznek ilyen egységek morféma-szinten: az adott nyelv morfémái; lexéma-szinten: az adott nyelv szókinccse. Kérdés: milyen módon léteznek és keletkeznek egységek a következő szinten, a szókapcsolatok, azaz a szintagmák szintjén, ami egy szempontból lényegesen különbözik az alatta lévőktől. A fonémák, morfémák és lexémák egység-mivolta lényegi tulajdonságuk, használatukkor - bizonyos, később még magyarázandó kivételektől eltekintve - nem merül fel a kombinációs lehetőségek problémája. A szókapcsolatok viszont per definitionem erre épülnek. A szókapcsolatok létrejöttük módja szerint lehetnek szabadok és kötöttek; a szabad szókapcsolatok részenként egységei a nyelvnek, a kötöttek pedig együttesükben. A kétféle kapcsolódás szintaktikailag nem szükségszerűen különbözik:

(a) in den Apfel beissen

(b) ins Gras beissen

A különbség szemantikai: (a) mondat szó szerint értendő, (b) mondatban másodlagos, hogy szó szerint is érthető. Az (a) mondatot alkotó szavak a szelekciós szabályok szerint kapcsolódnak (LEISI "szemantikai kongruenciának", COSERIU "lexikai szolidaritásnak" nevezi ugyanezt). Itt a szintaktikailag összefüggő szavak (alany-állítmány,

jelző-jelzett szó stb.) közötti szemantikai összeállítás ("Verträglichkeit") játszik szerepet. Ezt sértik a *-gal jelzett mondatok:

(1) Der Hund bellt.

(2)* Der Hund zwitschert.

Továbbá:

(1) Das stille Wasser.

(2)* Das kluge Wasser.

A szelekciós restrikciókat mindaddig nem tekintjük frazeológikusnak, amíg szisztematizálható szemantikai jegyekre épülnek. (A fenti példákban: a "bellen" - "ugatni" ige minden kutyafajtára alkalmazható stb.) Az egyedi esetekre szorítkozó kapcsolódások típusait vizsgálva JUHASZ József, 1985 finom megkülönböztetéseket tesz. Kiindulópontja VINOGRADOV, 1953 "frazeológiaiilag kötött jelentése", ezért előbb ennek lényegét foglaljuk össze. Vinogradov a szójelentés vizsgálata révén megkísérelte elkülöníteni a frazeológiai egységeket a szabad szókapcsolatoktól. Szerinte a szójelentések rendszerében legkönnyebb elkülöníteni a direkt, nominatív jelentéseket, amelyek közvetlenül vonatkoznak a dolgokra, jelenségekre. Ezeket nevezi szabad jelentéseknek. Velük szemben létezik a frazeológiai kontextusba zárt és meghatározott használati feltételekhez kötött használatú frazeológiaiilag kötött jelentés. Ennek jellemzője, hogy hiányzik belőle egy mélyebb és stabilabb fogalmi mag, ami a szabad jelentésben vagy a szót alkotó jelentéshordozó egységekből, vagy a szónak a valóságra vonatkoztatásából adódik. A frazeológiaiilag kötött jelentés diffúz valami, hajlamos különböző árnyalatokra szétesni.

Vinogradov szerint a szavak és szójelentések kapcsolódási lehetőségeit nagyrészt magának a nyelvi rendszernek a belső szemantikai viszonyai korlátozzák. E korlátozások oka nem magukban a jelölt dolgokban, azok tárgyi vagy logikai természetében rejlik, hanem az adott nyelv jeleinek kapcsolódási törvényszerűségeiben.

A frazeológiailag kötött jelentés és a korlátozott kapcsolódású szójelentések viszonyát TELIJA, 1972 vizsgálta behatóan. Eleve kirekesztette az egyetlen lehetőségre korlátozott kapcsolatokat; a szűk kapcsolódási lehetőségeket pedig - akárcsak Vinogradov - az átvitt jelentésű szavak között kereste.

JUHASZ, 1985 kétségbevonja, hogy mindig átvittel keletkeznek a frazeológiai kötött jelentések, s a szemantikai ismérveken kívül az alaktani és szerkezeti jellemzőket is fontosnak tartja a frazeológiai kötött jelentések elkülönítésénél. Különbségtétele így hangzik: "...amíg a tárgyi-dologi jellegű használati korlátozottság csak egyszerűen mérséklődik, ha újabb tagok lépnek be a kapcsolódó szavak körébe, a frazeológiai kötöttség mint olyan megszűnik létezni, ha a kapcsolódás kötöttsége feloldódik." (124. o.)

A frazeológiai egység létrejöttének feltételeit MAKKAI, 1968 a nyelv szerkezetében keresi. A CHOMSKY-féle mondattant bírálva kifejti egy szuper-szintaxis szükségességét, amelyet Sydney LAMB sztratifikációs elméletében vélt megtalálni. LAMB, 1966 szerint hat strátum azaz szerkezeti réteg van:

1. fonetikai (hypophonemic)
2. fonológiai (phonemic)

3. morfológiai (morphemic)
4. lexológiai (lexemic)
5. szemológiai (sememic)
6. hiperszemológiai azaz szemantikai (hypersememic)

"Minden strátumnak megvan a maga autonom szintaxisa, amely több kombinációt hoz létre a nyelv szintjén, mint amennyire interpretáció van a közvetlenül felette lévő strátumban. Pl. több fonetikai komponens halmozhatok össze, mint amennyi a magyar hangok artikulációs leírásában szerepel (...); van "-ős" rag és "brill" szótag, de "brillős" szó nincs (...) Így tehát: a lexémák szintjén is (...) több a kombinációs lehetőség, mint a szemém-fedezet - innen a látszólagos "jó mondatok", amelyeknek nincs értelme. Azaz: minden természetes emberi nyelvnek hat szintaxisa van (...) Mindegyik megenged és megtilt bizonyos kombinációkat, de a megengedettek közt is van olyan, amelyik a magasabb közvetlen strátum szintjén érvénytelen. Ezért képes a stratifikációs nyelvészet a nyelvújítás, a nyelvtanulók hibái, az idiomatikus fordulatok, fordítás, költői szóhasználat kérdéseivel foglalkozni."

(12-42 o.) Ez utóbbi következtetést később MAKKAI, 1972:141 így fogalmazta újra: "The lexicon of English is a very large, though finite matrix made up of morphemic base-constituents extending in multiple dimensions where not all the mechanically possible morpheme combinations occur as lexemic carriers of any sememes. There are, in other words, presently unfilled cells in this multiple system of matrices which may, however, become populated by poetic licence, sudden upsurge of popular use, or deliberate contrivance for professional reasons of one sort or another." Tehát a kombinációk formai

lehetősége és szemantikai "lehetetlensége" a fenti rendszerben elméleti keretet ad a szókapcsolatok azon sajátos megvalósulásainak is, amiket mi idiómáknak nevezünk.

A frazeológiai egység sajátos szemantikai viselkedését az összjelentés (Gesamtbedeutung), idiomatikusság (Idiomatizität), motiváltság (Motiviertheit), formai szilárdság (Festigkeit), reprodukálhatóság (Reproduzierbarkeit), átvitt jelentés (übertragene Bedeutung), képszerű jelentés (bildhafte Bedeutung) szószerinti jelentés (wörtliche Bedeutung) terminusokkal szokás leírni.

3.1. Összjelentés, szószerinti, átvitt és képes jelentés

BALLY idézett definíciója szerint a frazeológiai egység egység-mivoltának kritériuma, hogy az őt alkotó szavak külön-külön elveszítsék jelentésüket és csak együttesen legyen új, nem az alkotórészek összeadódásából keletkezett jelentése. Az alkotórészek egyenkénti jelentésének és az összjelentésnek viszonya olyan képzeletbeli skálával mérhető, amelynek egyik végpontját a teljes egybeesés, másik végpontját a teljes különbözőség alkotja. Amit BALLY definíciója viszonyítási alapnak használ: az alkotórészek összeadódásából keletkezett jelentést - ami nem egyéb, mint a szabad szókapcsolatok alapját képező szemantikai kongruencia egyik megvalósult esete - a frazeológiai irodalomban szószerinti jelentésnek szokás nevezni, megkülönböztetésül a többi jelentésfajtáktól, amelyek itt még szerepet játszanak. Az előbbi skála egyik végpontját tehát így az képezi, amikor a szószerinti jelentés egybeesik a frazeológiai jelentéssel.

Az alkotórészek eredeti jelentésének mennyiségileg csökkenő részvételével érhető el a képzeletbeli skála másik végpontja, ahol vagy nincs összefüggés a két jelentés között, vagy nincs is szószerinti jelentése az adott frazeológiai egységnek. Az összjelentés és a szószerinti jelentés összefüggését a motiváltság ill. az idiomatikusság fogalmával is szokás jelölni.

A "motiváltság" SAUSSURE-től származik, aki a jelölő-jelölt önkényes viszonyának leírására így használta: "Nous voulons dire qu'il /le signifiant/ est immotivé, c'est a-dire arbitraire par rapport au signifié." (SAUSSURE, 1916:43.)

BURGER, 1982:26 így rendezi a lehetséges jelentés-kombinációkat:

1)a) Direkt motivált ill. motiválható egy frazeológiai egység, ha az egyes szavak szószerinti jelentéseiből megérthető az egész kifejezés, pl. "Dank sagen".

b) Metaforikusan motivált egy frazeológiai egység, ha az egyes szavak szószerinti jelentései összeadódnak és képes vagy átvitt értelem keletkezik, pl. "etwas auf die lange Bank schieben".

2) Részben motivált egy frazeológiai egység, ha egy vagy több - de nem az összes - elem résztvesz a frazeológiai jelentés alkotásában, a többi viszont nem, pl. "in Hülle und Fülle".

3) Motiválatlan a frazeológiai egység, ha az összeadódott szószerinti jelentés és a frazeológiai jelentés között nincs kapcsolat, pl. "an jm einen Narren gefressen haben".

FLEISCHER, 1982 nem használja a "motiváltság" (Motiviertheit) kifejezést. Nála "idiomatikusság"

(Idiomatizität) szerepel. FLEISCHER TELIJA nyomán így határozza meg ezt a fogalmat: "Das Fehlen eines derivationell-semantischen Zusammenhangs zwischen dem semantischen Äquivalent eines Gliedes des Verbandes und den anderen Bedeutungen desselben Wortes." (35.o.) Nála tehát nem a kapcsolatban résztvevő szavak szószerinti jelentése és az összjelentés közötti viszony a meghatározó, hanem a szójelentés különböző fajtái közötti viszony. Fleischer két csoportja:

1) teljesen idiomatikus ("vollidiomatisch") vagy szintetikus jelentésű frazeológiai egységek, amin belül létezik az

a) típus, pl. "einen Stein im Brett haben", ahol "eine wendungsinterne semantische Bezeichnung zwischen den Sememen von STEIN und BRETT nicht nachvollziehbar ist" (35.o.) és a

b) típus, pl. "jm den Kopf waschen", szó szerint is érthető és használható kifejezések, amelyeknél "die idiomatische Bedeutung wird durch ein Bild vermittelt" (36.o.), továbbá a

c) típus, pl. "jm einen Bären aufbinden", ahol "...der Metaphorisierungsprozess nicht mehr ohne weiteres (d.h. ohne Etymologisierung der Wendung) nachvollziehbar ist." (37.o.)

A másik csoport

2) részben idiomatikus ("teilidiomatisch") frazeológiai egység pl. "einen Streit vom Zaune brechen", ahol az alkotórészek szemantikailag összeegyeztethetetlenek ugyan, de az idiomatikusság kisebb, mint az 1) csoportban, mert: "eine Komponente des Phraseologismus in einer wendungsexternen Bedeutung gebraucht wird." (36.o.)

BURGER és FLEISCHER szemantikai csoportosítása lényegében kompatibilis egymással. Megjegyzendő eltérés, hogy Fleischer

a képes értelmű és a metaforikusan létrejött kifejezéseket a skála ellenkező végére helyezi. Számára teljesen idiomatikus, ami Burger számára motivált, s felosztásánál egyáltalán nem veszi figyelembe a "Dank sagen"-típusú pragmatikus idiómákat.

PILZ, 1978 a motiváltság vagy idiomatikuság értelmében az "endoszememikus" ill. az "exoszememikus" kifejezéseket használja. A frazeológiai egység osztályozási típusainál már idézett felosztásának itt csak a szempontjait szeretnénk felidézni: "Dabei handelt es sich, umgangssprachlich gesagt, um die Unterscheidung "wörtlich" zu verstehender und "nicht wörtlich" zu verstehender PL [Phraseolexeme], wobei die endo-exosememischen insofern eine Sonderklasse der exosememischen darstellen, als es für das nicht-phraseologische morphosyntaktische Äquivalent, also die entsprechende "freie Fügung" eine andersartige "wörtliche" Bedeutung gibt." (57.o.) A PILZ által endoszememikusnak nevezett frazeológiai egység összjelentése a jelentés-elemek összeadódásából keletkezik, így megfelel a BURGER-féle "direkt motivált" csoportnak. Az exoszememikus csoportnál az összjelentés "läßt sich nicht als Summe der Elementbedeutungen ermitteln, allenfalls ahnen." (519.o.) Ez a csoport tehát megfelel BURGER "motiválatlan" csoportjának. A PILZ-féle harmadik csoportbeli endo-exoszememikus frazeológiai egységek csak abban különböznek az exoszememikusoktól, hogy itt esetenként lehetséges a szószerinti jelentés, lásd BURGER "metaforikusan motivált" csoportját.

HAUSERMANN, 1977 a szovjetunióbeli frazeológiai kutatásokat referáló könyvében nagy teret szentel a jelentéssel

kapcsolatos problémáknak. Részletezve felsorolja a vegyes alapú - "struktúr-szemantikai" - felosztással keletkezett, nagyrészt CSERNYISEVA, 1970 által felállított hét frazeológiai-egység-csoportot. Az első, "frazeológiai egészeknek" (phraseologische Ganzheiten) nevezettek jellegzetessége, hogy "bilden ein untrennbares semantisches Ganzes". (19.o.) Idetartoznak pl. "jm. den Kopf waschen", "jm einen Bären aufbinden". Egyetlen alkotórészük sem szerepel eredeti jelentésében, az összjelentés "átvitt", nem felel meg az alkotórészek jelentés-összegének. Mindegyikükhöz tartozik egy homonim szószerinti jelentés. Korábban ezt a csoportot VINOGRADOV nyomán szétválasztották "motivált" és "nem motivált" alcsoportokra. HAUSERMANN szerint: "Daß das Kriterium der "Motiviertheit" zur Trennung zweier Frasmusgruppen subjektiv ist und deshalb wenig zu einer klaren Theorie beitragen kann, leuchtet ein." (22.o.)

Szerintünk a megítélés szubjektivitása önmagában még nem tagadja a két csoportra osztás lehetőségét. Vitathatatlanul vannak ugyanis minden nyelvben "homályos" értelmű frazeológiai egységek és világosan érthetők; vitatni inkább egy adott kifejezés egyik vagy másik csoportba való tartozását lehet. A két csoport között van átmenet, ha a diakron szempontot is figyelembe vesszük: egy motiválatlan frazeológiai egységről kiderülhet az alapját képező régi népszokás, jogi gyakorlat stb. s így átláthatóvá válik. Biztosan marad azonban egy csoport, ahol a szemantikai összefüggés még így sem deríthető ki, s egy másik csoport, ahol a homályos szemantika grammatikai defektussal párosul.

A frazeológiai egységeken belül mi idiómáknak tartjuk

mindazokat, amelyek az idézett szerzőknél a "motiválatlan", "teljesen idiomatikus" ill. az "exoszememikus" elnevezéseket kapták, ide sorolva a fel nem tárt metaforikus alapúakat is. Nem zárhatók ki továbbá - pragmatikus-kommunikatív szempontból - azok a frazeológiai egységek sem, amelyeknek homonim szószerinti jelentése van, és ez a frazeológikus jelentéshez valamiféle képpel kapcsolódik. Ha a jelentésátvitel világos, akkor nem idiómáról van szó, pl. "die Hände in den Schoß legen". Ha azonban a szószerinti jelentést és a frazeológikus jelentést összekötő metafora diakron eredete homályos, akkor mindaddig idiómának tekintjük a frazeológiai egységet, amíg ez a kapcsolat fel nem tárul.

Mint KOLLER, 1977 megjegyzi, sokan a szinkron állapotból próbálnak következtetni a diakronra, s helytelen értelmezésekhez jutnak. Ugyanis: "Zu beachten ist, daß bei den meisten Redensarten die synchronische Motivierung 'zwingend' oder 'einleuchtend' nur in der einen Richtung funktioniert: Man muß die idiomatische Bedeutung schon kennen, wenn man eine sinnvolle Beziehung zwischen dieser Bedeutung und dem zugrundeliegenden Bild herstellen will. (Der Zusammenhang zwischen den beiden) ist - synchronisch gesehen - relativ arbiträr." (19.o.)

3.2. Reprodukálhatóság, formai szilárdság (Festigkeit).

Frazeológiai egység variációi és modifikációi

Altalunk is idézett definíciójában HAUSERMANN, 1977:59 a reprodukálhatóság és a formai szilárdság fogalmaival különíti el egymástól a frazeológiai egységet és az idiómát: minden frazeológiai egységre jellemző a formai szilárdság, de csak

az idiómákra (nála: Frasmen) jellemző a reprodukálhatóság. Formai szilárdságnak azt nevezi, ha egy lexéma bizonyos lexéma-kapcsolatokban gyakrabban fordul elő, mint másutt. Reprodukálhatóságon azt a tulajdonságot érti, ami összekötőkapocsként működik a szavak és a mondat síkja között. A frazeológiai egységek mindkét síkhoz egyszerre tartoznak: szerkezetileg a szabad szókapcsolatokhoz, funkcionálisan a lexémákhoz. Egyetérthetünk következtetésével: "In der Sprache gibt es Tendenzen zur Bildung fester Wortverbindungen und Tendenzen zur Auflösung derselben. Den Grund dazu bildet die beschriebene Doppelnatur des Frasmus (die Reproduzierbarkeit), die zur Tatsache führt, daß der Sprecher zwischen freien und festen Wortverbindungen auswählen muß und daß dabei oft Gesetze der freien Wortverbindungen auf die festen angewendet werden und umgekehrt. Man kann vom Sprecher nicht erwarten, daß er freie und feste Wortverbindungen so gut auseinanderhalten kann wie Lexeme und Morpheme oder wie Lexeme und freie Wortverbindungen. Deshalb soll der Linguist nicht mehr zu beschreiben suchen als Tendenzen." (83. o.)

A reprodukálhatóságnak tehát feltétele, hogy az adott szókapcsolat a nyelvi szerkezet különböző szintjein bizonyos formai szilárdsággal rendelkezzen. Gyakorlatilag a frazeológiai egységre nagyszámú variáció egymásmellettiisége jellemző, amelyeket teljességgel egyetlen gyűjtemény sem tartalmaz. De nem is tehetné, hiszen itt állandó változásról, keletkezésről és eltűnésről van szó.

Csak kevés frazeológiai egységről mondható ki, hogy - eltekintve a morfo-szintaktikai változásoktól - formailag

abszolút szilárd lenne; csak az archaikus elemeket tartalmazók (pl. "klipp und klar") és az erősen idiomatikusak (pl. "jn ins Bockshorn jagen") sorolhatók ide. A változtathatóság olyan alaki változások összege, amelyen belül a frazeológiai jelentés még megmarad. Az ilyen változatokat nevezzük variációnak. Pl.: "ein Auge (beide Augen) zudrücken", "nicht vom Fleck kommen (gehen)" stb. A variációk lexikográfiai megragadhatóságának egyik akadály, hogy részben megmaradnak földrajzi vagy szociokulturális keretek között.

A lexikográfiailag már meg nem ragadható, mert ad hoc, individuális, sajátos stilisztikai hatások céljából keletkezett változatokat modifikációnak nevezzük. Ha a modifikációk használata bizonyos gyakoriságot és időbeli kiterjedést mutat, akkor új frazeológiai egység keletkezik, amit fel kell venni a gyűjteményekbe.

A modifikációk használata általában stilisztikailag igényesebb, mint egy frazeológiai egység használata, így előfordulási helyük csak részben esik egybe amazokéval. Kiegészítésként a sajtónyelv egyes területeit sorolnánk fel: az interjút, karikatura-aláírásokat és a reklámszövegeket. A következőkben saját gyűjtésű sajtó-idézeteinkkel szeretnénk illusztrálni a vázolt tendenciákat, a modifikációk jellegét. A modifikációt szemantikai értelemben használjuk, tehát akkor is modifikációnak nevezünk egy frazeológiai egységet, ha formailag változatlanul marad, de az őt körülvevő szöveg- vagy/és képkontextus által új jelentést nyer.

E szemantikai folyamatok leírására

BURGER-BUHOLZER-SIALM, 1982:28-29 fogalmait használjuk.

Szerintük a két alapvető modifikálási lehetőség a 1) vissza-szemantizálás ("Resemantisierung") és a 2) kétértelműsítés ("Ambiguierung").

1) Vissza-szemantizálás történik, ha egy frazeológiai egységet frazeológiai jelentésében használnak, de egy vagy több eleme visszanyeri eredeti, szabad jelentését:

"Steigende Werte

Bleibende Werte

Rosenthal Werte".

2) A kétértelműsítésnek négy alete fordulhat elő:

a) Betű szerint vétel ("Literalisierung"): a frazeológiai egységet frazeológiai jelentésében használják, de egyidejűleg hozzárendelnek egy szó szerinti jelentést, aminek az eredeti szó szerinti jelentéshez (a derivációs bázishoz) nincs köze:

"Poly Color gibt den Ton an" (Poly Color - ismert hajfesték)

b) Vissza-motiválás ("Remotivierung"), diszjunktív és komplementer az a)-hoz; a frazeológiai egységet frazeológiai értelemben használják, de egyidejűleg tudatosítják az eredeti szó szerinti jelentést (a derivációs bázist):

"Seien Sie gegenüber Ihrer sensiblen Haut empfindlich ... damit Sie sich in Ihrer Haut wohlfühlen."

c) Szó szerinti vétel ("Wörtlich-Nehmen"), reciprok az a) és b) lehetőséghez; a frazeológiai egységet nem frazeológiai, hanem szó szerinti jelentésében használják, de belejátszik a frazeológiai jelentés is:

"Brocken Sie sich ruhig mal was Schönes ein. Calgonit macht alles wieder strahlend sauber." (Calgonit - fogprotézis-tisztító)

d) Poliszemantizálás ("Polysemantisierung"): tudatos egyidejű felidézése a frazeológiai és a szó szerinti jelentésnek:

"Schwester Gertrud ließ mich sitzen".

Saját példáinkat ezekkel a fogalmakkal értelmezzük, de csoportosítani egy számunkra lényegesebb szempont szerint fogjuk: aszerint, hogy a kontextus csak szöveg-e, vagy szöveg és kép együttese. Az utóbbin belül a szemantikai viszonyok milyensége alapján további alcsoportokat különböztetünk meg.

3.2.1. Frazeológiai egység modifikációi szövegkontextusban

(1) "Tee ist kalter Kaffee" (ZEIT Magazin, 1986). Riport címe; a szöveg német kávékészletek sikeres Japánba irányuló exportjáról szól, ahol a teaivás divatját kezdi felváltani a kávézás. A szemantikai folyamat - a hangsúlyt a végeredményre téve - a vissza-motiválás: a frazeológiai egység frazeológiai jelentésében szerepel (kalter Kaffee - "das interessiert niemanden", FRIEDRICH, 1976), de a szó szerinti "ital"-jelentés felidézése is szükséges, hogy a "Tee"-vel összefüggésbe hozva kialakuljon a szójáték.

(2) "Wer zu vielem seinen Senf dazugibt, ißt nicht nur gut, sondern auch noch gesund" (BRIGITTE, 1985). Bevezető szöveg mustárral készíthető ételreceptekhez. Jó példa a frazeológiai egységgel űzött öncélú játékra: a frazeológiai jelentésnek ("seine Meinung ungefragt äußern", FRIEDRICH, 1976) semmi köze a kontextushoz. Szemantikai hatás egyébként a szó szerint vétel.

(3) "Wo der Himmel voller Schinken hängt" (SCHÖNER WOHNEN, 1979). Riport egy Münster melletti fogadóról, amelynek saját

füstölésű wesztfáliai sonka a specialitása. A szintagma egyik elemének kicserélésével szószerint veendő kép keletkezik (mennyezetről függő sonkák a tűz felett), ahol azért a frazeológiai jelentés is (Der Himmel hängt voller Geigen - "jd ist glücklich", FRIEDRICH, 1976) belejátszik. Szószerint vétel, de határeset a poliszemantizálással.

(4) "Kurz vor dem letzten Schrei" (DIE ZEIT, 1987). Riport címe egy divatbemutató kezdés előtti izgatott hangulatáról. A téma maga idézi fel a frazeológiai jelentést ("die allerneueste Mode, FRIEDRICH, 1976); a hisztérikus izgalom ecsetelése azonban visszahat a címre és egyfajta szószerinti jelentést kölcsönhöz neki. A jelenséget vissza-motiválásnak nevezzük, mert a valódi szószerinti jelentést idézi fel ("schreiende Reklame", RÖHRICH, 1979).

Néhány példa a poliszemantizálásra:

(5) "Alles für die Katz" (ZEIT MAGAZIN, 1985). Riport-cím; beszámoló 400 táncos válogató versenyéről, akik közül mindössze 32 kapott szerepet a "Cats" c. musicalben. Ritka sikeres - bár igen kézenfekvő - szemantikai játék, ahol a frazeológiai és a szószerinti jelentés kiegyensúlyozottan van jelen.

(6) "Ein Leben wie Gott in England" (BRIGITTE, 1981). Angol vidéki luxushotelekről szóló útibeszámoló címe. A "Frankreich - England" szintagma-csere először kicsit szájbarágós hozzáigazításnak tűnik a témához, de éppen ez hozza létre a szószerinti és a frazeológiai jelentés ("luxuriös leben" FRIEDRICH, 1976) egyidejűségét.

(7) "Seit Pierre Brice in den sechziger Jahren den Winnetou spielte, hat kein edlerer Krieger mehr das Licht des Kinos

erblickt" (DIE ZEIT, 1988). Technikájában - "Welt - Kino" szintagma-csere - és hatásában is az előző példához hasonlít, csak az ironikus abszurditás ad hozzá jelentős stílustöbbletet.

(8) "Zählt nicht uns sondern eure Tage" (Óriási tűzfal-felirat, a Deutsche Welle 1988. februári műsorfüzetében közölve). Szándékos kontaminációja egy frazeológiai egységnek: "seine Tage sind gezählt" ("sein Ende wird bald kommen", FRIEDRICH, 1976) és a "Volkszählung" igéjének. A népszámlálás elleni tiltakozás fenyegető értelmet nyer a frazeológiai egység igemódjának és idejének megváltoztatásával. A hatás a poliszemantizálás, mert egyszerre van jelen a frazeológiai jelentés és a "zählen" szó szerinti jelentése.

(9) "Ohne Fettnapf kann man keinen Gugelhupf backen" (az Österreich 1 rádió Gugelhupf c. szatirikus vasárnapi műsorából, 1986. - utalás az Androsch-botrányra). A "bei jm ins Fettnäpfchen treten" (= "zu jm etwas Kränkendes sagen", FRIEDRICH, 1976) frazeológiai egységből csak a szemantikai autonómiáját visszanyert főnév maradt, a "Gugelhupf backen" révén "zsírosbödön" jelentéssel egyrésről, másrésről magával hozva az egész frazeológiai egység frazeológiai jelentéséből a "kínos dolog" jelentést is. Határeset a vissza-motiválás és a poliszemantizálás között, mi inkább az előbbihez soroljuk, mert a frazeológiai jelentés (kb. "botrány nélkül nincs szatirikus műsor") szerintünk dominál.

Annak illusztrálására, hogy az ilyen típusú nyelvi játékok elvileg univerzálisak, idézünk egy magyar példát is:

"Ennek megissza a levét" (Móri-szörp hirdetése a TV-ből,

1987)). A szószerint vétel érdekes esete: úgy aktualizálja a frazeológiai jelentést, hogy nem veszi figyelembe a frazeológiai egység negatív konnotációját, ahogyan ezt a reklámszövegeknél gyakran megfigyelhetjük.

3.2.2. Kép és szöveg kontextusában előforduló frazeológiai egységek modifikációi

Előzetes megjegyzésként: bár a reklámok többnyire képekkel együtt fordulnak elő, általában a kép nem nélkülözhetetlen a szemantikai folyamat megértéséhez.

(10) "Das Leben von seiner Espresso-Seite nehmen!"
(BRIGITTE, 1983). Siemens kávéfőző reklámja; a képen mosolygó fiatal pár, kezükben feketés csészek. Az "Espresso-Seite" lexikális szubsztitúcióval a "Schokoladenseite"-re utal. Ez az egyszavas frazeológiai egység nem szerepel a standard gyűjteményekben, a nyelvhasználatban annál inkább találtunk rá példákat. Jól átlátható metaforikus kifejezés, jelentése kb. "a szebbik/jobbik fele valaminek". Itt másodlagos metaforaként az "Espresso-Seite" is felveszi ezt a pozitív jelentést, a jelenség vissza-szemantizálás. A képaláírás egyébként lehetne ez is: "Die Espresso-Seite des Lebens"; az igés szerkezet: a "nehmen" használata kb. az "etwas von einer bestimmten Seite nehmen" ("Er nimmt die Sache von der heiteren Seite, WDG) formájában még külön járulékos stilisztikai hatás.

Példák a kétértelműsítésre:

(11) "Erlesene Stollwerck-Pralinen gehörten bereits zum guten Ton, als Richard Wagner seinen Tannhäuser komponierte"
(BRIGITTE, 1974). A reklámon egy Wagner-portré és egy doboz

bonbon látható. Wagner neve a "Ton" szónak "Melodie" jelentését aktualizálja, a "der gute Ton" frazeológiai egység jelentése viszont "das richtige, taktvolle Benehmen", (FRIEDRICH, 1976). Itt betű szerint vételről van szó: a frazeológiai egység frazeológiai jelentésében szerepel, de felidéződik egy a derivációs bázissal meg nem egyező szószerinti jelentés is, a figyelemfelkeltés céljából.

Három példa a szószerinti vételre:

(12) "Atrix und der große Auftritt. Weil Papi heute die erste Geige spielt" (BRIGITTE, 1984. Kézkrem reklámja). A képen ápoltnői és férfikezek. Az "Auftritt" megerősíti a frazeológiai egység eredeti szószerinti jelentését, a frazeológiai jelentés csak halványan van jelen.

(13) "Schoko-Leibnitz. Der Butterkeks mit der Schokoladenseite" (BUNTE ILLUSTRIERTE, 80-as évek eleje). A képen egyik oldalán csokoládés kekszek. A "Schokoladenseite" itt szószerinti veendő; pozitív konnotációját csak erősíti a hasonló irányú frazeológiai jelentés belejátszása.

(14) "Kissen selbstgemacht. Hier ist die Hülle los!" (BRIGITTE, 1986). Képes ötletek diványpárnahuzatok varrásához. Eléggé öncélú játék, mert az egy szó cseréjével felidézett frazeológiai egység "die Hölle ist los" = "es herrscht ein schreckliches Unwetter, furchtbarer Lärm, Kampf, Aufregung usw.", (FRIEDRICH, 1976, - semmi többletet nem ad a jelentéshez. A szemantikai folyamat: szószerinti vétel.

(15) "Erleben Sie Ihr grünes Wunder! Irland - ein weiter, grüner Platz für geruhsame Ferien" (BRIGITTE, 1985). A jelzőcserével, amit a szöveg folytatása és a zöld mezőt ábrázoló fotó is tudatosít, a szószerinti jelentés válik

dominánssá, s azon belül reszemantizálódik a "Wunder" szó. A frazeológiai egység frazeológiai jelentése csak formálisan van jelen, hiszen itt nem lehet szándékolt a negatív konnotáció felidézése: "sein blaues Wunder erleben" = "Eine böse Überraschung erleben", FRIEDRICH, 1976.

Egészen más szemantikai összefüggésben szerepel ugyanez a frazeológiai egység következő példánkban:

(16) "Das blaue Wunder erlebte Peter vor lauter Begeisterung über diese tollen Farben" (BRIGITTE, 1986). A festék-hirdetésen kékre festett pad, szárítókötélen kékszínű ruhák - egyik még csak félig kék, mert a festőecsetet tartó kézből épp kihullik az ecset, a kép másik oldalán fenyegetően felemelt sodrófa hatására. (A kép itt belejászik a szemantikai folyamatba, de nem akartuk abban a csoportban tárgyalni, hogy ne válasszuk szét a két azonos frazeológiai egységet.) A hatás: poliszemantizálás, egyszerre lévén jelen mindkétfajta jelentés. Persze, reklámról lévén szó, a "fenyegetést" semlegesítik a szöveg "Begeisterung" és "toll" szavai.

(17) "Osttirol - Wo die Kirche im Dorf geblieben ist. Wer keinen Rummel liebt (...)" (BRIGITTE, 1986). Útleírás címe; a képen behavazott hegyi táj, magányos apró templommal. A "die Kirche im Dorf lassen" = "nicht übertreiben", (FRIEDRICH, 1976) frazeológiai jelentésére utal a további szöveg "keinen Rummel" része, szószerinti jelentését idézi fel az ige és igeidő változtatása, továbbá a kép. Az eredmény poliszemantizálás.

3.2.3. Szöveg és kép megbonthatatlan szemiotikai egységet

képez

(18) "Leben wie Gott in Frankreich an einem Kamin von Richard Le Droff" (SCHÖNER WOHNEN, 1975). Kandallókat gyártó cég hirdetése; a feltűnően szedett frazeológiai egység és a mondat második fele között Rigaud egészalakos festménye XIV. Lajosról. A kép elindít egy ilyesféle asszociációs sort: király - Napkirály - istenség, és ezzel remotiválja a frazeológiai egységet. Egyszerre van jelen így a szószerinti jelentés és a frazeológiai: "herrlich, in Freuden, luxuriös leben" (FRIEDRICH, 1976).

(19) "Sind Sie schon im Bilde?" (BRIGITTE, 1983). Egy fotópályázati felhívás címe. A képen komikus fintort vágó nő néz az őt fényképező gép lencséjébe. Betű szerint vétel: a frazeológiai egység frazeológiai jelentésében szerepel (kb. "Tud-e már a fotópályázatunkról?" értelemben); a kép viszont szószerinti értelmet kölcsönöz neki - olyat, amivel sohasem rendelkezett. Ugyanis a frazeológiai egység eredete is átvitt értelmű: "Sich bei taktischen und strategischen Aufgaben kein genaues Bild, keine klare Vorstellung von der Sachlage machen können" (BORCHARDT-- WUSTMANN--SCHOPPE, 1977).

(20) "Gehen Sie ruhig auf die Palme" (NICOLE, 80-as évek eleje). Kézimunka-leírás egy pálmát ábrázoló szőnyeghez. Ige és igemód variációja ("auf der Palme sein/sitzen" - "sehr wütend sein", FRIEDRICH, 1976), szószerint vétel. A frazeológiai egység használata szemantikailag felesleges, csak stilisztikai eszköz.

A SPIEGEL egyik 1987-es számában találtunk egy olyan politikai karikatúrát, ami a szöveg és kép együttes hatásának kiváló esete. A rajzon Kohl kancellár fejét viselő elefánt

robog, háttérben zsiráfok stb. Képaláírás:

(21) "Weit und breit weder Fettnäpfchen noch Porzellanladen, eine herrliche Gegend". A gúnyolódás Kohl afrikai látogatása alatti néhány kínos kijelentésének szól. A "Porzellanladen"-t tartalmazó frazeológiai egység másik fő elemét ("Elefant") a kép hordozza, éppúgy mint a "Fettnäpfchen" igéjét ("treten"). Vissza-motiválás az erősen idiomatikus "ins Fettnäpfchen treten" szempontjából; a másik frazeológiai egység szólás-hasonlat, átvitel nélküli világos képpel.

Egy karikatura vezeti be a PETRA c. női magazin egyik 80-as évekbeli karácsonyi számának ajándék-ötletek rovatát. A képen egy karszékben ülő macska örömteli várakozással figyeli karácsonyfát díszítő gazdáját, aki farkuknál fogva egereket aggat a fára. A rajz felett a cím:

(22) "Alles für die Katz". A poliszémia a kép révén tudatosul, mivel az erőteljesen aktiválja a frazeológiai jelentésnek ("das ist zwecklos, umsonst geschehen", FRIEDRICH, 1976) ellentmondó szószerinti jelentést. A szemiotikai paradoxon érdekes példája ez, ahol a szimbolikus nyelvi jel és az ikonográfiai jel közti szituatív ellentét a kettő egymás általi és egyidejű kölcsönös meghazudtolását hozza létre.

3.3. Frazeológiai egységek keletkezése

Diakron szempontból célszerűnek tartjuk "elsődleges keletkezésűnek" nevezni azokat a frazeológiai egységeket, amelyek létrejötte annak köszönhető, hogy a nyelven kívüli valóság valamely elemének elnevezését átvitt, metaforikus

értelemben kezdték használni. A szellemi ill. materiális kultúra területei közül a joggyakorlat (pl. "kurzen Prozeß machen"); a kereskedelem ("Kapital aus etwas schlagen"); a kézművesség ("bei seinem Leisten bleiben"); a hajózás ("mit jemand im selben Boot sitzen"); a vadászat ("durch die Lappen gehen"); a paraszti élet ("leeres Stroh dreschen"); népszokások, néphit ("unter einem guten Stern geboren sein"); kártyajátékok ("die Trümpfe in der Hand haben") stb. voltak a frazeológiai egységek keletkezésének forrásai. Ezekkel szemben "másodlagos keletkezésűeknek" nevezzük el azokat a frazeológiai egységeket, amelyek nyelvileg már megszilárdult formákat - a fentiekhez hasonlóan környezetükből kiszakítva, metaforikus jelentéssel - idézetként használva jönnek létre. Forrásként itt színdarab- és könyvcímek, újabban filmcímek, reklámszövegek stb. szolgálnak.

Az új frazeológiai egység keletkezése bonyolult folyamat; úgy gondoljuk, megragadásának egyik lehetséges módja, ha a szöveggörnyezetnek egy adott szövegrészre illetve különböző szövegeknek más szövegekre való hatását vizsgáljuk. E hipotézis kifejtéséhez és ábrázolásához olyan elméletre van szükségünk, ami eleget tesz két feltételnek: egyrészt szövegszinten vizsgálja az összetételeket, másrészt elég sűrű fogalmi hálót kínál a szükséges finom különbségek megtételéhez. Ilyen feltételeknek tesz eleget COSERIU szövegnyelvészeti elmélete.

COSERIU, 1981 három nyelvi síkot különböztet meg: az univerzális síkot, ami a nyelv vagy a beszéd általában; az egyes nyelvek alkotta történelmi síkot s végül a szövegek síkját. Utóbbi magában foglalja az egy adott szituációban

történő beszédaktusokat mind szóbeli, mind írásbeli formájukban, az üdvözlő formulától az irodalmi műig. Azon nyelvi funkciók összességét, amelyek a "világban" meglévő tárgyakat vagy tényeket jelölik, jelölésnek nevezi. Mindazon dolgok összességét, amiket a nyelv kifejez, jelentésnek nevezi COSERIU. Mindazon szövegfunkciók, tartalmak összességét, amelyek csak szövegtartalmakként léteznek, értelmenek nevezi. A jelölés és a jelentés együttesen egy magasabb szintű, komplexebb jelentésegységet, a szöveg értelmét alkotják. COSERIU az értelmet azokból a relációkból vezeti le, amelyek révén a nyelvi jel a beszédaktusban működik, de továbbiakat is hozzávesz. Ezek:

- 1) Nyelvi jelek viszonya más nyelvi jelekhez
- 2) Nyelvi jelek viszonya más szövegek jeleihez
- 3) Nyelvi jelek és "dolgok" viszonya
- 4) Nyelvi jelek és a "dolgok ismerete" közötti viszony.

Ezeket összefoglalva "környezetnek" (Umfeld) nevezzük.

Számunkra a 2) és 4) viszony fontos. Az adott szöveg nyelvi jelei és egyéb szövegek nyelvi jelei közötti viszonyról olyan kész jelkombinációkról van szó, amelyek egészükben hagyományozódnak. ("Egyéb szövegeken" COSERIU csak egy nyelvi közösség nyelvi és kulturális tradícióihoz tartozókat érti.) Két alosztályt különböztet meg: Egyrészt idetartozik minden, ami egy nyelvi tradíción belül szilárd szókapcsolatként (festgefügte Wendung) él tovább, tehát a szólások, közmondások stb. - ezeket beszédfordulatnak nevezzük. Másrészt olyan - irodalmi vagy nem-irodalmi - szövegekről lehet itt szó, amelyeknek az adott nyelvi közösségen belüli nagyfokú ismertsége megengedi annak feltételezését, hogy

ezeket a nyelvi közösség tagjai legalábbis részlegesen szószerint ismerik - ezek a szállóigék. (Cf. 80. o.) Ezen relációk felidézésének módja egyaránt lehet a szószerinti idézet vagy az utalás. Az utalás történhet variáció vagy modifikáció formájában, ahol a átmenet éles határok nélküli.

Visszatérve még egyszer COSERIU rendszeréhez, egy séma bemutatásával szeretnénk megmutatni a "környezetek" (a jelek és a dolgok ismerete közötti viszonyok) további tagolódását:

I. Szituáció

II. Régió

III. Kontextus

a) egynyelvű kontextus

b) beszéd-kontextus: "A szöveg maga egyben környezete minden egyes részének" (95. o.)

c) beszéden kívüli kontextus, ami lehet

- 1) fizikai
- 2) empirikus
- 3) természetes
- 4) gyakorlati
- 5) történelmi
- 6) kulturális

IV. Beszéduniverzum.

Kontextuson COSERIU a jelet körülvevő valóság egészét érti, amely valóság maga is állhat jelekből vagy nem-jelekből. Amit beszéd-kontextusnak nevez, azt az újabb nyelvészeti irányzatok többnyire ko-textusnak hívják és a kontextussal szembeállítják. A beszéden kívüli kontextus mindazokat a körülményeket foglalja magában, amelyek a jellel szemben mint nem-jelek működnek. Ezek a "dolgok" adott esetben

szimbólumként azaz "másodlagos jelként" is szerepelhetnek, mint az adott kultúrközösség hagyományos és kollektív szimbólikus értékei. A kulturális beszéden-kivüli kontextus jelenti az adott közösség kulturális tradícióit.

A fogalmi keret felvázolása után rátérünk illusztratív példáinkra. Mivel folyamat megragadásáról van szó, fontos az időaspektus hangsúlyozása - egy új frazeológiai egység csak akkor nevezhető annak, ha bizonyos idejig és ismételten használják. A felhasznált írott sajtó 1974 és 1988 közötti dátumú. A frazeológiai egység többször érintett stílusbeli hovatartozásáról itt csak annyit, hogy a források az intellektuális hetilapoktól és folyóiratoktól (DIE ZEIT, DER SPIEGEL) a bulvár-képeslapokig (BUNTE ILLUSTRIERTE) terjed.

(1a) Der Stoff, aus dem die Bäume sind (SCHÖNER WOHNEN, 9/1974). Gunyoros szöveg műanyagból készített díszfákról.

(1b) Der Stoff, aus dem die Simmel sind (STERN, 10. 10. 1985). Tudósítás egy tv-film forgatásáról, ahol Simmel saját regényfiguráival kerül szembe.

(1c) Der Stoff, aus dem die Träume sind (SCHÖNER WOHNEN, 4/1986). Új függöny-anyagok bemutatása.

(1d) Der Stoff, aus dem die Hoffnung ist (BRIGITTE, 24/87). Új, természetes alapanyagokból készült altatót ismertetnek.

(2a) Fleischlos glücklich im Winter (BRIGITTE, 3/1982). Húsnélküli receptek.

(2b) Mit diesem vielseitigen Kraut wird man fast von selbst "fleischlos glücklich" (BRIGITTE, 13/1985). Receptek bazsalikommal.

(2c) Krise und Arbeitslosigkeit gibt es, aber das ist kein Thema. Und wenn doch, dann als wunschloses Unglück derer, die

das Pech wirklicher Probleme haben. (PROFIL, 6/1984).

(3) Von Kopf bis Fuß auf Spargel eingestellt (SCHÖNER WOHNEN, 5/1974). Spárga elkészítéséhez és tálalásához való különleges edények.

(4a) Gondeln, die Trauer tragen (ZEIT MAGAZIN, 8. 3. 1985). A gondolasok problémáiról.

(4b) Wenn Fichten Trauer tragen (ZEIT MAGAZIN, 19. 4. 1985). Cikk az erdőpusztulásról.

(4c) Wenn die Pfannen Lametta tragen (BRIGITTE, 26/1987). Amikor a konyhaeszközöket karácsonyi ajándékká maszkírozzák.

(4d) Karneval in Venedig - ein Ereignis, zu dem die Gondeln garantiert keine Trauer tragen (DIE ZEIT, 5. 2. 1988).

(4e) Wenn die Musen Trauer tragen (DIE ZEIT, 25. 3. 1988). Az "Anatomie der Melancholie" c. könyv kritikája.

(5) Avantgarde im Wiener Konzerthaus: Stell dir vor, es gibt Neue Musik ... und es geht niemand hin (DIE ZEIT, 16. 1. 1987). Tudósítás az "Österreich heute" c. zenei napokról.

(6a) Sein Held ist ein Verschnitt aus Kino und Werbung, aus Camel-Mann und Magnum. (DER SPIEGEL, 42/1985). Interjú Götz George filmszínésszel.

(6b) Kofferradios und tragbare Fernsehapparate - rundherum gemacht für wetterfeste Männer vom Typ: Ich geh meilenweit (SCHÖNER WOHNEN, 4/1975). Katonás stílusban készült műszaki cikkek reklámja.

(6c) Peterski hat sich in seiner Kostümierung der Wohnung angepasst: Reitstiefel, Cowboyhut, Whiskey, Zigarre. Er geht auf Western und meilenweit. (KRONE MAGAZIN, 9/1984).

(6d) Ich gehe Meilen weiter als ein Kamel (SURF MAGAZIN, 7/1988). Tornacipő-reklám.

(7a) Meine Ferngespräche führe ich lieber nach Köpcke und Co. (BUNTE ILLUSTRIERTE, 8. 9. 1983). A posta reklámja.

(7b) Weil es nur einen günstigen Sendeplatz gibt - nämlich nach Köpcke (BRIGITTE, 8/1985).

A példák sorrendje egyfajta lépcsőzetes tagolódásnak felel meg, amit a továbbiakban szeretnénk bővebben kifejteni.

Az (1)-(4) példák mintegy bevezetnek a jelenségbe: utalás ismert szövegekre s ezáltal azok szólás-jellegének megerősítése. Egyenként: (1a), (1b) és (1c) lexikális szubsztitúcióval alkotott variációk Johannes Mario Simmel "Der Stoff, aus dem die Träume sind" c. 1971-ben megjelent sikerkönyvének címére. (1b) enyhén ironikus hatású a szerző nevének belefoglalása miatt; (1c) sajátos példa a betű szerint vételre: az eredeti formájában betű szerint azonos idézet jelentése megváltozik, mert a beszéd-kontextust alkotó "függöny" (a szöveg melletti képen) az "anyag" (Stoff) szót "függönyanyag"-ként értelmezi.

(2a) és (2b) - lévén az alapjuk eleve szólás - nem adnak újat, csak bevezetik (2c)-t, ami szó szerinti idézése Peter HANDKE 1972-ben megjelent **Wunschloses Unglück** c. elbeszélése címének. A cím maga viszont szófaj-váltással és antonímiával létrehozott modifikációja a "wunschlos glücklich" fordulatnak.

(3) lexikális szubsztitúcióval erősen modifikált utalás az 1930-as **Kék angyal** c. film slágerének. Példánk azt reprezentálja, hogy majd félévszázados különbség van az eredeti és az utalás között.

(4a)-(4e) többé-kevésbé felismerhető variációk Nicolaus Roeg 1973-ban forgatott lélektani horrorfilmjének német

címére: **Wenn die Gondeln Trauer tragen.**

Eddigi példáink COSERIU terminológiája szerint a szállóigékhez tartoznak. Ezt az enyhén elmosódott fogalmat szeretnénk most szemügyre venni. Walter ROBERT-TORNOW a BÜCHMANN-féle **Geflügelte Worte. Der Citatenschatz des Deutschen Volkes.** (első kiadás 1864, Berlin) 1895-ös 18.kiadásában így definiálja: "Ein geflügeltes Wort ist ein in weiteren Kreisen des Vaterlandes dauernd angeführter Ausspruch, Ausdruck, oder Name, (...) dessen historischer Urheber oder dessen literarischer Ursprung nachweisbar ist." A mű 1981-es átdolgozott 35. kiadásáig ez a definíció megváltozott, különösen, ami az "irodalmi eredettel" kapcsolatosakat illeti. Az újabb kiadások figyelembe veszik, hogy tulajdonképpen minden ideértendő, ami csak megjelenik nyomtatásban, továbbá a tömegkommunikáció és a reklámpar termékei is. "Geflügeltes Wort bleibt ein anfechtbarer Hilfsbegriff, dessen einziges konstitutives Merkmal die Zurückführbarkeit allgemein bekannter Spracherscheinungen auf einen nachweisbaren Urheber ist" - állapítja meg joggal DANIELS, 1982:166.

E rövid elvi kitérő után ismét példáinkhoz térünk vissza:

(5) Lexikai szubsztitúcióval keletkezett a progresszív szellemű ifjúsági zsargon egyik mondásából: "Stell dir vor, es gibt Krieg, und keiner geht hin". E mondás rendkívül produktívnak bizonyult, számos változata létezik: "Stell dir vor, da steht ein Atompilz und keiner pflückt ihn ab"; "Stell dir vor, es ist Sonntag und keiner kauft BILD"; "Stell dir vor, es ist Frühling, und kein Baum wird grün". Utóbbiak mind az **Edel sei der Mensch, Zwieback und gut c. gyűjteményből**

(GLISMANN, 1984) származnak, amelynek címe maga is egy szürrealisztikus utalás az ismert Goethe vers (Das Göttliche) kezdő sorára.

(6a)-(6d) a Camel cigaretta 70-es évekbeli képes reklámjára utal. A kapcsolat a már korábban tárgyalt kép-szöveg szemiotikai egysége, az utalás mindkettőre történik. A képen egy szafari-öltözetet viselő, természetjáró férfi látható, a felirat: "Dafür geh ich meilenweit". (6a) utalása nyilvánvalóan a képre vonatkozik; (6b) feltételezi a reklám ismeretét, az utalás a "Vom Typ...". (6c) az "er geht auf Western" és az "er geht meilenweit" kontaminációjával és a névmáscserével hozza létre a strukturájában bonyolult utalást. (6d) ötvözi az eredeti reklámmondat részeit és a reklámozott cigaretta nevét, de az előbbin végrehajtott szófaj-váltás a "meilenweit gehen" átvitt értelmét szószerintivé teszi; a "Kamel" csak ironikus utalás a cigaretta márkájára, aminek írása "Camel", mert itt szószerinti értelmében az állatról van szó - bár egy másik, metaforikus lehetőség is felmerül ("Kamel: Dummkopf, Trottel", WDG). - Egy másik, jellegében igen hasonló cigaretta-hirdetésre is találtunk hasonló típusú visszautalást: "das ruhmreiche, abenteuerliche (...) Leben dieses Marlboro-Mannes der amerikanischen Literatur" (DER SPIEGEL, 47/1987). Cikk Hemingwayről).

(7a) és (7b) többfokozatú jelviszonyt mutatnak: az ARD tv-híradó bemondójának neve műsorának jelzéseként szerepel, a műsor pedig a saját adásidejének jeleként. Így a (7b) kb. ezt jelenti: "A legkedvezőbb ideje egy adásnak mindig a tv-híradó után van, mert akkor mindenkinek be van kapcsolva a

készüléke". (7a) jelentése kb.: "Este 8 után érdemes telefonálni" - mert akkor már olcsóbb a tarifa.

Az áttekinthetőség kedvéért felsoroljuk, milyen új frazeológiai egység struktúrákat nyertünk:

- (1) Der Stoff, aus dem X sind
- (2) wunschloses Unglück
- (3) Von Kopf bis Fuß auf X eingestellt
- (4) Wenn die X Trauer (oder:Y) tragen
- (5) Stell dir vor, es gibt X und keiner macht Y
- (6) meilenweit gehen - Kamel
- (7) nach Köpcke (und Co)

Az (1), (3), (4) és (5) alapját képező elemek valamikor szabad szókapcsolatként választódtak ki könyv- ill. filmcímmé ill. gyakran használt fordulattá. Továbbélésük esetén ez a következő formákban történhet:

1) szó szerinti idézetként, esetleg a forrás feltüntetésével;

2) szó szerinti idézetként, de a forrásra való utalás nélkül olyan gyakorisággal fordulnak elő, hogy formai szilárdságuk jellemzővé válik - azaz frazeológiai egység lesz belőlük;

3) utalásként élnek tovább, ami megfelelő gyakoriság esetén maga is új frazeológiai egység lesz. Ez utóbbi változást igen nehéz lexikográfiailag megragadni, bár mi találtunk erre néhány érdekes példát. A DAS GROSSE SPRICHWÖRTERBUCH, 1986 5469 német közmondása között 15 van a "modern" szóval jelölve, s ezek többnyire az ifjúsági zsargonból eredő mondások. Egyikük, a 2610. számú: "Sprengt die Ketten, sie sind eine Reihe von Nullen" szerepel az általunk már idézett "Edel sei der Mensch ..." gyűjteményben is. Az 5069. számú:

"Bleibe im Lande und wehre dich täglich" egy régebbi német közmondás - "Bleibe im Lande und nähre dich redlich" - modifikációja. Utóbbi szerepel a gyűjteményben, s a kettőt utalás köti össze.

(2) esetében más folyamatról van szó, mert az új frazeológiai egység olyan könyvcímre utal, ami maga is utalás egy frazeológiai egységre. A további felhasználás tehát csak szószerint történhet.

4. Pragmatikai problémák

A frazeológiai egységek használatának különböző aspektusait foglaljuk össze ezzel a címmel. Ide tartoznak a frazeológiai egységek stílusréteghez hozzárendelhetőségének kérdései, szövegtípusonkénti előfordulás gyakoriságának vizsgálata, ide tartozik a nyelv, és a nyelv alkalmazása sajátos egybeesésének példája, a "pragmatikus idiómák" csoportja és ennek beszéd-aktus szempontú vizsgálata stb. Mi itt a frazeológiai egységek használatának egy kontrasztív aspektusát szeretnénk kiragadni: a frazeológiai egységek reprezentációját a németet, mint idegen nyelvet oktató tankönyvekben. Megvizsgáltunk néhány régebbi és mai, hazai és külföldi kiadású nyelvkönyvet abból a szempontból, hogy mely frazeológiai egységeket, mennyit és milyen magyarázattal tartalmaznak.

Magyarországon kiadott nyelvkönyvek:

SCHIDLOF 1000 szó gyakorlati módszere világnyelvek magánúton való tanulására. A német nyelvnek 1000 szó segítségével magánúton való megtanulására átdolgozta Altai Rezső tanár. (Budapest, 1908).

Az 53. lecke ezzel a bevezető mondattal: "Ezután az életben leggyakrabban előforduló szólásmódokkal fog megismerkedni" (197.o.) felsorolást tartalmaz, felfedezhető rendező elv nélkül. Altalában pragmatikus idiómák szerepelnek itt ("Ich danke sehr, mein Herr"). A tankönyv végén viszont tematikus csoportosításban következnek további szólások

(198-277. o.). Egy másik fejezet "Sprichwörter, közmondások" címmel 29 példát hoz (248-249. o.), a "szorgalom, óvatosság, becsületesség" fogalomköréből.

Mein viertes deutsches Buch. A polgári leányiskola IV. osztályú tanulói számára írta Danielné Lamács Lujza. (Budapest, 1919).

Minden bevezetés nélkül a "Fleiß" fogalmához rendelhető három közmondás szerepel a 9. oldalon, majd az előző olvasmány tartalmára visszautalva további kettő a 19. oldalon.

Társalgási alapon szerkesztett új német nyelvtan. Szerk.: dr. Philipp Kálmán. (Heidelberg, 1932).

A "Függelék-Anhang" (332-336. o.) "Szólások, szólásmódok. - Redensarten" összefoglaló cím alatt a következő tagolásban - igenlő, tagadó, kérdő, parancsoló ill. általános szólások - pragmatikus idiómákat és külön címmel közmondásokat hoz, összesen 35 egységet.

VAJDA György Mihály-FÜRST György: Német nyelvkönyv. (Budapest, 1965).

Összesen hét közmondást tartalmaz, kis részben az olvasmányszöveghez kapcsolódva.

TIMAR József: Német nyelvkönyv I.kt. (Budapest, 1969)
 "Szókapcsolatok" ismétlődő címmel idő- és helyhatározók, ige- és melléknévvonzatok, pragmatikus idiómák, terminusok stb. szerepelnek. A 2. kötetben (SIPTAR Ernő, Budapest, 1969)
 "Állandó szókapcsolatok és kifejezések" cím (262.o.) alatt vannak a megfelelő nyelvi egységek felsorolva, a következő bevezetéssel: "Egy nyelv szavai (...) más szavakkal, a gyakori mondatbeli együttes előfodulás eredményeképpen

állandó szókapcsolatokká, kifejezéseké társulnak." A példák igevonzatoktól köszönési formákig terjednek.

HAAN-PONGRACZ-SIMON: **Német nyelvkönyv 1.** (Budapest, 1976).
Az olvasmányok után ismétlődő rovatcímmel - "Merken Sie sich" - igevonzatok, pragmatikus idiómák találhatók.

BADER-BIRÓ-HELLER: **Német nyelvkönyv 2.kt.** (Budapest, 1976).

Összesen hét, részben az olvasmányszövegre visszautaló szólást hoz.

BORBÉLY-CSIZMADIA-HATVANI-TAMASSYNE: **Ein Wort gibt das andere.** (Budapest, 1986.)

Írásképileg is kiemelve, a témához jól kapcsolódó 70(1) szólást, közmondást tartalmaz a könyv.

NSZK-ban kiadott tankönyvek:

SCHULZ-GRIESBACH: **Moderner deutscher Sprachgebrauch.** (München, 1973, 6. Auflage.)

A főleg irodalmi szemelvényekből és újságcikkekből álló szövegek összesen két szólást tartalmaznak, külön utalás nélkül. Szerepel egy összeállítás "Werbeslogans" címmel, és egy autentikus olvasói levél, amellyel a frazeológiai egységek ("feste Wortverbindungen") használatával kapcsolatos állásfoglalásra szólítanak fel.

SCHAPERS, Roland: **Deutsch 2000.** Bd.3. (München, 1978).
"Zum Text" címmel összesen négy példa.

DEUTSCH AKTIV 3. Teil 1. (München, 1984).
Az 53.oldalon szerepel egy játékos feladat "Verdrehte Sprichwörter" címmel, eredeti közmondások nem találhatók a könyvben.

LERNZIEL DEUTSCH. Grundstufe 2. (München, 1985).

Összesen nyolc példa, bevezetőként ez áll: "Bildhafte Wendungen. Mehrere Wörter zusammen bilden eine Wortgruppe mit übertragener Bedeutung."

Összeállításunkból - ami ha teljesnek nem is, de reprezentatívnak tekinthető - a következő megállapításokat vontuk le: Az áttekintett 80 év magyarországi német nyelvkönyveinek szerzői - kevés kivétellel - csak szinesítésnek használják a szólások beiktatását a nyelvkönyvbe. Nem nagyon emelik ki sajátosságaikat, nem tekintik mennyiségileg fontosnak bemutatásukat, többnyire nem illesztik őket se kontextusba, se az olvasmányok szövegéhez. Ebben a kérdésben nem jellemző az időbeli fejlődés: az egyik pozitív kivétel az 1932-es nyelvkönyv. Az újabbkeletűek közül az 1986-ban készült felel meg teljesen az általunk említett kritériumoknak.

Az NSZK-beli tankönyvek közül eleve csak azokat soroltuk fel, amelyekben akár egyetlen idetartozó példát is találtunk. Ezekre a tankönyvekre kifogásaink még fokozottabban érvényesek. Sajátos kivétel a DEUTSCH AKTIV említett játékos gyakorlata, aminek szerepeltetése indirekt módon feltételezi, hogy a nyelvet tanulók közmondás-gyűjteményeket ismernek és használnak.

A frazeológiai egységek lexikológiai megragadásának kérdésével itt csak probléma-katalógus szintjén foglalkozunk.

A gyűjtemények szerkesztésének problémái tükrözik a frazeológia alapproblémáit, amelyek a terminológia- és definícióbeli tisztázatlanságokban nyilvánulnak meg. Egyes szerzők úgy kerülnek meg a tárgyterület elvi kérdéseit, hogy a frazeológiai egységeket alfabetikusan rendezik. Ha az

elrendezés nem betűrendes, akkor a lehetséges tematikus beosztás szemantikai kérdéseket vet fel. Az értelmező körülírás tartalmi pontossága sokszor kívánni valókat hagy maga után. Az esetleges konnotációk figyelembevételének mellőzése a frazeológiai egységek használatát teheti bizonytalanná, éppúgy mint a stílusréteghez-tartozás jelölése szöveggörnyezet nélkül. Ugyancsak elvi kérdés, hogy megengedhető-e, hogy a szerző saját maga által fogalmazott példákkal illusztráljon? Továbbá: milyen variációkat kell az eredeti forma mellett szerepeltetni? Milyen kritériumok alapján kell az újonnan keletkezett szólásokat a szótárba felvenni?

A felvázolt kérdéskör vizsgálatát további munkáinkban tervezzük.

IRODALOMJEGYZÉK

AGRICOLA, Wörter und Wendungen. Leipzig, 1972.

Angol/amerikai idiomatikus szólások és kifejezések tára.
Budapest, 1987.

BALLY, Charles, Traité de stylistique française.
Heidelberg-Paris, 1909.

BARDOSI, Vilmos, Egy új típusú szólásszótár
szükségességéről. In: Filológiai Közlöny, 1982/2-3.

BORCHARD-WUSTMANN-SCHOPPE, Die sprichwörtlichen
Redensarten im deutschen Volksmund. 7. Auflage. Leipzig, 1977.

BURGER, Harald, Idiomatik des Deutschen. Tübingen, 1973.

BURGER-BUHOFFER-SIALM, Handbuch der Phraseologie.
Berlin-New York, 1982.

DAS GROSSE SPRICHWÖRTERBUCH. München, 1986.

DANIELS, Karlheinz, Neue Aspekte zum Thema Phraseologie in
der gegenwärtigen Sprachforschung. In: Muttersprache,
1984/1-2.

DUDEN: Das Fremdwörterbuch. Mannheim, 1982.

DUDENGRAMMATIK. Mannheim, 1984.

FRIEDRICH, Wolf, Moderne deutsche Idiomatik. München,
1976.

FLEISCHER, Wolfgang, Phraseologie der deutschen
Gegenwartssprache. Leipzig, 1982.

8000 germanizmus. Budapest, 1983.

GÖRNER, Herbert, Redensarten. Leipzig, 1979.

GLISMANN, CLAUDIA (Hrsg.), Edel sei der Mensch, Zwieback
und gut. Szene-Sprüche. München, 1984.

GYAPAY-MAGYAR-RITÓK, Ki mondta? Miért mondta? Budapest,

1983.

HÄUSERMANN, Jürg, Phraseologie. Tübingen, 1977.

HESSKY, Regina, Deutsch-ungarische phraseologische Sammlung. Budapest, 1982.

HERZOG-MICHAEL-RIEDEL, Deutsche idiomatische Wendungen für Ausländer. Leipzig, 1983.

JUHASZ, József, A frazeológia jelentéstanához. In: Általános nyelvészeti tanulmányok XVI. 1985.

KAROLY, Sándor, Általános és magyar jelentéstan. Budapest, 1970.

KADE, Phraseologismen als Übersetzungsproblem. In: Aktuelle Probleme der Phraseologie. Leipzig, 1976.

KERTÉSZ, Manó, Szokásmondások. Budapest, 1985.

KLEINE ENZYKLOPADIE. Deutsche Sprache. Leipzig, 1983.

KOLLER, Werner, Grundprobleme der Übersetzungstheorie. Bern, 1972.

KOLLER, Werner, Redensarten. Tübingen, 1977.

KRÜGER-LORENZEN, Deutsche Redensarten und was dahinter steckt. München 1984.

LANGE, Handbuch englischer und deutscher Idiome. Heidelberg, (é.n.).

LEXIKON DER GERMANISTISCHEN LINGUISTIK. (Hrsg. von Althaus, Henne, Wiegand.) Tübingen, 1980.

A MAGYAR NYELV ÉRTELMEZŐ SZÓTATA. Budapest, 1959.

MAKKAI, Adám, Strukturális irányzatok a modern nyelvészetben. In: Magyar Műhely, Párizs, 1968/27.

O. NAGY, Gábor, Magyar szólások és közmondások. Budapest, 1982.

PARIZ PAPAI, Francisco, Dictionarium Latino-Hungaricum.

Pozsony, 1801.

PILZ, Klaus Dieter, Phraseologie. Göppingen, 1978.

PILZ, Klaus Dieter, Phraseologie. Stuttgart, 1981.

ROTHKEGEL, Annely, Feste Syntagmen. Tübingen, 1973.

RÖHRICH, Lutz, Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten.
Freiburg, 1979.

SCHULZ-GRIESBACH, 1000 idiomatische Redensarten Deutsch.
Berlin-München, 1964.

THUN, Harald, Probleme der Phraseologie. Tübingen, 1978.

WÖRTERBUCH DER DEUTSCHEN GEGENWARTSSPRACHE. Leipzig, 1964.